

УКРАЇНА СЬОГОДНІ

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ СЕМІНАР ІМ. І. ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО

ВИКЛИК ЧОРНОБИЛЯ

Питання для обговорення:

1. Що є для Вас Чорнобиль як мислення?

- безмірна трагічність, яка не залишає місця для життя на цій землі?
- абсурдність — шлях у глухий кут — технократичної цивілізації?
- удари дзвону, що «дзвонить по тобі» та спонукає до дій?
- щось інше?...

2. Дослідники зазначають зумовленість щодо збігу в історичному часі Чорнобильської катастрофи та краху радянської тоталітарної системи. Як Ви гадаєте, що являє собою суміш пострадянської та постчорнобильської свідомості пересічного громадянина сьогодні?

3. Хто пам'ятає сьогодні про Чорнобиль? Чи трагедії наступних часів — етноциди в Югославії, СНІД в Африці та інші — не затьмарили струсу 1986 року?

Костянтин Сігов:

Тему нашого семінару, як завжди, сформулював Леонід Фінберг, тільки зважаючи на відрядження до Гарварда, він передав мені сьогодні роль ведучого. Нагадаю, що за ініціативою Леоніда Фінберга здійснено видання українського перекладу книги про Чорнобиль Світлани Алексієвич (при підтримці Фонду «Відродження»). Автор книги, вже на стадії обговорення між Мінськом і Києвом характеру нашого семінару, акцентувала важливість розкриття філософського, історичного та соціо-антропологічного вимірів величезного поля фактів та свідчень, які значною мірою залишаються неосмисленими.

Світлана Алексієвіч:

...Радше це буде коло ідей, які мене хвилювали, коли я працювала, до яких я прийшла. Інколи це коло ідей, інколи це робочі ідеї, як я їх називаю, позаяк до одних ідей приходиш, від інших відходиш. І,

напевно, якісь речі я промину, але мені хотілося б, аби ми сьогодні спілкувалися на рівні ідей у цій темі, саме проминаючи те, що мені доводиться казати на багатьох зустрічах, коли все зміщується на рівень факту: кожний говорить про свій особистий досвід, про власне страждання. Це, звичайно, дуже важливі деталі, але є речі, які вже сформовані в ідеї, й тоді вже самі факти нічого до цього не додають. І сьогодні, позаяк ми не маємо часу, я (хоча мене факти досі хвилюють, й мені було б цікаво когось про це послухати) буду це проминати. Я скажу про свій шлях. Оскільки я не філософ, а письменник, і світ для мене цікавий та видимий, тобто я його чую й бачу через голоси й через деталі, тобто через особистий людський досвід. Коли стався Чорнобиль, в мене позаду було вже три книги, й усі вони були про війну. Це був досвід страждань, й це було в традиції російської літератури, хоча я належу до генерації, для якої, коли мова йде про війну, багато речей, які ще працювали на попередню генерацію, для нас вже були нецікаві. Я пам'ятаю, коли в нас виступав відомий російський письменник, він приїхав до нас, я ще навчалася в університеті. Й, незважаючи на культ воєнної генерації того часу й тієї ідеї, що треба обов'язково бути на фронті, щоб написати про війну, я пам'ятаю своє почуття ще цілком дівчиною в такій аудиторії, я слухала його й відчувала, що не вступаю з ним у внутрішній контакт, мені нецікаво те, про що він говорить. Чому? Тому що мені було вже нецікаво розмірковувати про війну на рівні того, як одні люди героїчно вбивали інших. Увесь цей світ, обжитий воєнною літературою в такому плані, як він це представляв, і як існувала ціла традиція про страждання народу, як з народом повелися... Я розуміла, що в цьому є якась цінність, але для мене це вже було немов не зовсім цікаво, можливо, це надто жорстоко сказано, тобто я це сприймала як данність, цей досвід вже був у моїй свідомості, але для мене це було немов інтелектуальна розм'яккість, на такому рівні було нецікаво думати. І тоді я поставила собі запитання: а що ж у досвіді цієї країни, до якої я належу, — що мені цікаво, що мене заторкує особисто? Я відчула (й згодом ця здогадка часто допомагала мені в житті), що треба довіряти своєму життю, що ти починаєшся як людина, що пише, тоді, коли відходиш убік й кажеш: я на ці речі хочу подивитися з іншого боку. Я не хочу брати участь у загальному потоці, я не хочу бігти, тому що це вже якісь готові форми, готовий заданий ритм, що треба зірвати цей звиклий емоційний покрив й підійти до речей з іншого боку. Й тоді я подумала: «А що ж мені цікаво про війну?».

І ось я згадала... Незважаючи на те, що я народилася в Україні у місті Станіславі, мій батько — сільський вчитель у Білорусі; я жила у селі, і я підняла у своїй пам'яті, що ж мені було цікаво про це. І я згадала, що коли приходить Радомиця — є такий день поминання, — усі обходять одну жінку, яка на самоті плаче над могилою. І я спитала (мені тоді було років 12—14), а мені всі почали казати, що тобі цього не треба знати. Й це було якесь оберігання. І, як завжди у селі, де все на виду, і є завжди недобрі люди, завжди хтось щось скаже. Виявилось, що ця жінка під час партизанської блокади вбила свою дитину. Як це було? Сусіди чули, вони сиділи у воді, у болоті, й це тривало три тижні, вони втекли, взяли з собою по шматку сала, хліба, і в неї було троє дітей — в цієї жінки, — й сусідка чула, як для того, щоб врятувати одну дитину, ця жінка мала вбити хоча б одну дитину з трьох. І та дівчинка просила: «Мамо, ти мене не топи, я в тебе їсти не проситиму». «Єсточкі» — по-білоруськи. І коли я це згадала, для мене сформувалася та річ, яка потім допомогла мені знайти себе в тому плані, що я зрозуміла, що, незважаючи на усі перепони (ми ж знаємо, що це була система військового соціалізму), воєнна література немов отримала якийсь карт-бланш, — сільська та воєнна література. Це було єдине, де можна було висловити щось про систему та світ. Я зрозуміла, що мистецтво багато про що в людині не здогадується. Це був погляд, який потім мені допомагав увесь час у житті. Мистецтво — я маю на увазі не лише радянське мистецтво, хоча воно існувало в якійсь системі цінностей, в якій було багато табу, й треба було йти в одному якомусь напрямку... Й чому я кажу про цей свій поступовий рух, — тому що всі ці речі, якими, як мені здавалося, я озброїлася, й завдяки яким світ сконструйований для мене, тобто я могла сказати собі, що так, слов'янська культура стоїть на слові, дуже довіряє слову, й багато речей ми ховаємо в людині. Мені здалося, що в нашій культурі — чи від її цнотливості, чи від її аскетизму — ми не знаємо усієї людини. В мистецтві це взагалі узаконено, це якась гра з реальністю. Й тут вже правила гри треба сприймати, інакше кроку не ступиш. І тому мені здалося, що ми ховаємо частину людини, біологічної людини, ось цієї жінки, ось із цим «Єсточкі в тебе не проситиму», — як усе село потім від неї відвернулося, й про те, як вона все-таки жила, не з'їхала з глузду, і як в неї була ця дівчинка, ця дівчинка любила свою мати. Я раптом зрозуміла, що людина — істота цілковито дивна. І ось ми розмовляли про Мамардашвілі, мені здається, в нього сказано, що це — тваринка, яка якимось чином не з'їздає з глузду й немов шукає якийсь сенс у всьому цьому.

Й незважаючи на все це озброєння, яке в мене було, коли трапився Чорнобиль — раптом усе це не спрацювало. Ось до чого була моя довга преамбула. Раптом виявилось, що минуле, яке ми все-таки обжили, — ми воювали з якимись конкретними речами, це, припустимо, звалося комуністичною ідеєю, або, там, соціалістичний реалізм, але це був уже обжитий світ, в якому було відомо, як грати на цій шаховій дошці. Раптом відбувається Чорнобиль — й усе перекидається, — я кажу про свій шлях. І я пам'ятаю, що мій вчитель, це такий білоруський письменник Алесь Адамович, коли приїхав (він тоді вже жив у Москві), сказав мені: «Світлано, так багато пишуть про Чорнобиль, — дивно, що Ви про це не пишете». Я кажу: «Ви знаєте, я не знаю, як про це писати».

Уся подія (я згодом це для себе сформулювала) — немов би поза культурою, немов би поза традицією, осмислити її неможливо. Я намагалася, я багато їздила, мої батьки жили саме у Гомельській області, саме на кордоні з Чорнобилем, і все це було — немов частина мого особистого досвіду. Це була вперше трагедія, в якій я вже була. Щоправда, я була й на афганській війні, але все одно це була війна з боку. А тут я була вже частиною цієї події, я не могла відокремитися від цього досвіду. Я була частиною цієї події. Я їздила разом із військовими, які евакуювали людей. Я була разом із ліквідаторами. Я була разом із хворими та дітьми, яких евакуювали, яких вночі виводили в російських містах на вулицю, й учителька — доросла людина! — дивилася, чи світяться ці діти, чи ні, — усі їх лякалися. Усе це були якісь розсипані деталі. Або я пам'ятаю жінку, яку я зустріла в Прип'яті у поїзді, й вона мені розповіла (я ці факти збираю), як вона була у цьому містечку, і їй запам'яталося, що люди, які жили у висотних будинках, виходили на балкон тієї ночі й милувалися пожежею. Виносили дітей та казали: «Запам'ятай. Подивися, як це красиво». Це було малинове світіння. Або людина, вчений, наприклад, Велехов, й маса інших вчених, які розповідали... Це була еліта країни, їх завантажили у літаки, й вони приїхали сюди, і їм сказали, що вибухнув реактор. Вони приїхали на дві години, навіть без приладдя для гоління. Це я про те кажу — які ми були. Тобто Чорнобиль — це був одразу різкий перехід в якийсь інший світ, до якого людство було абсолютно не готовим. Нам допомогло, я вважаю, у той час вижити (але потім це стало річчю, яка замкнула нас, і ми опинилися у пастці) те, що ми намагалися сховатися за якісь речі: антикомунізм, тобто це було осмислення на рівні антикомунізму, що винні комуністи; східне ставлення до миття, до брід, до протидії проти білоруського народу, у вас тут — про-

ти українського народу (це були способи захисту: свідомість так побудовано, що людина ховається, звичайно). Люди робили на цьому політичні кар'єри, але, будучи людиною, яка зве себе інтелектуалом, — а, як відомо, наша праця — домислювати речі до кінця, — я відчувала, що ми усі однаково безпорадні: митці, — про це була маса статей — медики, вчені, солдати, — люди, навіть ті, що пережили це, виявилися перед цим безпорадними, колишній інструментарій не працював.

Ми намагалися розташувати це в якісь межі розуміння, але розуміння уявного до того часу, хоча, звичайно, де ці межі жаху, які ми здатні щораз обробити? Це також річ рухлива. Колись після ГУЛАґу, — ось ми згадували Шаламова тільки-но за обідом, — Шаламов казав: «Який скрипковий концерт після ГУЛАґу?». Досить згадати західну літературу — яка література після Аушвіцу? Виявилось, після того, що відбулося, після Чорнобілю, — це вже як метафора, як символ якихось випробувань, обличчя зла в якомусь новому варіанті; виявилось, що це далі за Освенцім і Голокост. Наскільки далі? Я не знаю, можливо, зараз ми будемо розмовляти, але тоді, коли я, працюючи за своєю схемою, яка в мене завжди існує робоча (я читаю все, що написано за темою, якою я займаюся, і передивляюся всі фільми, я навіть приїздила сюди до Києва й передивилася всі фільми), побачила, що все це усвідомлено (я вже казала) як антикомунізм, антиросійськість, та ще у культурі страждання. Тобто це був ще один літопис. Взагалі, якщо взяти всю нашу літературу: білоруську, російську (я могла б сказати, що склалася в цих двох культурах, й, напевно, без російської філософії було б важко осмислити те, що зветься Чорнобилем), — це все культура страждання. Це страждання — і схованка, страждання-культ, й виправдання, й сенс життя. І раптом я вперше (пам'ятаю, це вже було на п'ятий рік, років п'ять я вже їздила) зрозуміла, що я відмовляюся, писати я не буду. Таких книг, яку я можу зараз написати, згодом будуть сотні, вони будуть на Заході, вони будуть в нас, але це цілковито не те. І тоді для мене стало зрозуміло. Я довго не могла зрозуміти, як назвати те почуття, яке я відчуваю. Я зрозуміла, що це був якийсь навіть бунт проти цього культу страждання. Тому що я пам'ятаю, що коли я приїхала до цієї забрудненої зони (як ви пам'ятаєте, Білорусь постраждала більше за всіх, позаяк вітер, як кажуть, віяв у той бік, й 23% теренів забруднено, на них досі мешкають більш ніж 2 млн. людей) через п'ять років — тракторист паше у цій самій зоні, по цій землі, в нього відкрита кабіна, спека. Ми зупиняємо його, і я питаю: «Ну, що ж ви — за п'ять років не могли

домогтися, щоб у вас були герметичні кабіни?». — «Що ж... Треба жити, треба гроші заробляти. В мене діти». — «Скільки в Вас дітей?» — «В мене п'ятеро». — «А скільки Вам років?» — «Сорока нема». — «Але ж Ви знаєте, що в цій зоні найбільше вмирають механізатори й трактористи. (Я не говоритиму, ви ж знаєте, — ці гарячі частинки, які спалюють нутрощі людей і які вічні, тому наш цвинтар нагадує радіоактивні відходи, тому ці гарячі частинки в людині не вмирають.) Але ж чому ви не протестуєте?» — «Ну, ось така наша доля».

І ось я вперше подумала: що ж таке страждання для нашого народу? Взагалі, що таке страждання? Що таке культ страждання, і яка провина літератури? Якщо Захід звинуватив російську літературу в тому, що вона винна в російській революції, то я не знаю, про що тут казати — про слов'янські культури чи про християнство? Але страждання — це така категорія в нашій культурі, яка задала мені багато запитань, — і це був такий немов би навіть бунт. Потім я пам'ятаю, що в усіх розповідях мене вражала одна річ, коли люди казали: «Я про таке не читав, я цього ніде не бачив, про це ніхто не розповідав». Я пам'ятаю одного пілота гвинтокрила, я прийшла до нього додому, й він каже: «Як добре, що Ви встигли, мені небагато залишилося (він скидав туди лантухи з піском), ми не все зрозуміли, але багато бачили». В усіх було бажання трохи філософствувати, люди немов діставали з себе ті тексти, завдяки яким я почула цей чистий звук — про що має бути ця книга. Я сформулювала таким чином, що це має бути книга про нове знання, про те, що ми опинилися в новій реальності раніше за інших. Цілковито патріархальне населення, селяне, які геть ні в чому не винні, постраждали більше за інших; люди, які у цьому житті — з топором та лопатою, в достатній гармонії з цим світом, — раптом виявилися викинутими цілковито вперед, у цілком немов біблійний текст. Особливо ці села, кинуті за дротом, коли ти там, як на машині часу, опиняєшся на 20-30 років раніше, коли ті люди, які там залишилися, — цей топір, лопата, свіча, ікона. Людина мешкає на селі. Заходиш до цього кинутого клубу — Горбачов ще висить. Я пам'ятаю, як ми знайшли одного діда у селі (вже давно був Єльцин) — він навіть не знав, хто при владі сьогодні. Він розмовляв з тваринами, з Богом. Це був такий світ після технологій, немов би час кусає свій хвіст, це було цілковито нове відчуття. І тоді стало зрозуміло — ось про що треба розповісти. Література, мистецтво репетирували Апокаліпсис — виявилось, що все це — дитяча гра порівняно з тим, що явила реальність.

У цьому сенсі були цікаві ірраціональні речі. Тому що я для себе зрозуміла (ну, те, що людина не дорівнює події, — це, так би мовити, вічний сюжет), що там, де зупинялася свідомість, починала працювати підсвідомість. І в цьому сенсі анекдоти, сни давали мені набагато більше відчуття того, про що людина здогадалася завдяки цьому, того, до якої межі посунулася, про що змушена замислитися, й що в неї не лишається вибору. Чорнобиль змінює наші стосунки з часом. Ну, людство не мало, окрім неба, ніколи такої речі, щоб це було не порівняно з ним. Що таке, коли частинки якісь будуть 70 тисяч років, якісь мільйони тисяч років уходити й на щось перетворюватися, хоча невідомо, кінець-кінцем, на що вони перетворяться. Проблема часу — цілковито в іншому відчутті. Стало зрозуміло, що час — це річ, видумана людьми. Там, на цій безлюдній землі, я пам'ятаю це відчуття, коли вночі ми в'їздаємо до кинутого села, пам'ятник Леніну в цьому пустому селі, ця братська могила — й раптом зі школи вибігає вовчиця з вовчатами, її злякав наш «газик». Цілковито нове відчуття світу. Чи кинуте село, яке заривають. Таке відчуття: «Ну що ж ми за народ? Немов знялися якісь войовничі племена: залишається цвинтар та братська могила». Особливо в Білорусі; в нас навіть церков мало, позаяк це були дерев'яні церкви, під час війни вони загинули. Було відчуття — що ж від нас залишається?

Й була ще одна з головних думок моєї книги. Залишається людський цвинтар та біомогильники (цвинтарі для тварин — такі величезні бетонні контейнери), і якщо людські цвинтарі огорожені, й там, окрім пташиних слідів, — нікого, то на цих цвинтарях, де розстріляно коней, корів, собак, інших тварин (ви ж знаєте, що коли люди уходили, входили спеціальні загони, солдати та міліціонери, й розстрілювали усе це й усе це ховали), — там вовчі сліди. Ось ця канторська думка, що людина нічого в світі не поважає, окрім самої себе. І раптом думка, я пам'ятаю, на одному з цих біологічних могильників: «А чому лише страждання людини, а не усього живого?» Чорнобиль змінює наше ставлення до всього, ти відчуваєш себе частиною усього живого, значить, ти — не щось інше, ти — там, ти — у цьому. Я просто кажу про цей шлях, коли кільцевалися ці нові для мене відчуття, які згодом сформулювалися у думку, що Чорнобиль треба осмислити на рівні нового досвіду як філософію та світогляд. Й через 10 років, коли цю книгу було написано, то її було написано саме про це та саме в ім'я цього. Я думаю, що коли говорять: «Чорнобиль забули, людина витісняє, й у домі повішеного не говорять про мотузку», — це невірно. Я думаю, що Чорнобиль — не забутий, він

— не зрозумілий. Увесь внутрішній наш інструмент не годиться для цього: очі не бачать, ніс не чує, семантика слів не годиться, не можна ці нові почуття, нові відчуття, здогади вмістити. Я, коли писала книгу, часто відчувала, що я не можу вхопити суть речей, які я немов передчуваю, але не відчуваю. Я радше схоплюю натяк на цю думку, на цю річ, на це почуття, ніж саму суть речі, тому що мені не вистачає мого внутрішнього інструментарію. Я як носій певної культури — хочете — релігійної, хочете — гуманітарної — не можу вистрибнути далі часу, далі того, що вже було в архіві людства, ці речі можна висловити лише на рівні здогадки, на рівні передчуття. Згодом вже, зрозумівши та сформулювавши для себе ці речі, я почала передивлятися, що я записувала від людей, і я зрозуміла, що це ж відчували багато з моїх героїв.

Книгу я звичайно пишу 3—4 роки й опитую мінімум 500 людей, але справжніх співрозмовників я знаходжу людей 100. Це — окрема тема для розмови: проблема пам'яті, проблема розповіді, проблема відчуття досвіду. Бо ж частина людей живе, як біороботи, — є таке формулювання, частина — немов живе: вскочив на ескалатор — і пішов: народився, одружився — все. І дуже мало людей живуть на відчутті сенсу того, що відбувається, запам'ятовування того, що з ним трапляється. Що таке пам'ять, коли минає час і людина ставить запитання: чи було це з ним, і що від цього залишилося? І взагалі, що від усього залишається? Як Бродський писав, що від усього залишається лише частина мови. Й ось знайти цей момент, коли можна ухопити цю частину мови, ухопити знак, бо все неможливо ухопити. Взагалі з цієї руди вибрати цей знак. Але це — тема окремої розмови. В нас сьогодні тема розмови — Чорнобиль.

Я пам'ятаю це відчуття, яке дуже добре сформулювала одна з героїнь. Вона сказала, що ми — білоруси та українці, люди, яких спіткав Чорнобиль, ми як люди — чорні скриньки, які в літаку, що записують інформацію для майбутнього. І ще я пам'ятаю японського вченого, якого я зустріла там. Я спитала: «А що Ви тут робите?». Він відповів: «Готуємося до майбутнього». Весь час було таке відчуття, від якого виникла назва книги «Чорнобильська молитва. Хроніка майбутнього». В українському перекладі молитва зникла з тексту. І весь час було відчуття, що я — хронікер не минулого, а майбутнього. Ось цей світ «опісля». Світ передчуття цього «опісля»... Весь час фізики не вистачало, весь час було затісно у матеріальних рамках, весь час було відчуття, що з'являється якийсь інший текст, який не можна прочитати, але відчуття його є. Відчуття це з'явилося. Знак

цього відчуття з'явився. У цьому плані цікаво, як би ви на це відреагували. Я не знайшла на це відповіді.

Розмовляти зі старими, які сприймали це на якомусь поганському рівні, й коли вони відповідали на моє запитання «чи не страшно?» — казали: «Ні, я не одна, ось сорока прилетіла, а вчора заяць приходив у двір, я бачила його сліди». З ними було цікавіше розмовляти, ніж з ученими. І це була дивна річ, що з людьми, які не захаращені культурою, осмислювати цю проблему було цікавіше, ніж з людьми, чия свідомість була оброблена культурою. Тобто там я чула свій текст, хоча й ненаписаний, тут же я чула немов перекладення в рамках культури, про які я могла би здогадатися. В мене, можливо, не було якихось фактичних знань — з фізики чи медицини, або чогось ще, — але про самий напрямок ідеї можна було завжди здогадатися. Ці ж жінки завжди давали якесь осмислення, яке було для мене несподіваним. Я не думаю, що це був надмірний інтелектуалізм, зовсім ні, вони знаходили для цього навіть якісь слова. Я так і не знайшла відповіді, чому це так, але це в мене було дуже таке стійке відчуття.

Ще було відчуття того, що світ живого наблизився. В мене не було раніше відчуття, що ось там — «брати менші». Й ось виявилось, що для того, аби нове почути, треба по-новому спитати. Коли мені це спало на думку, перша ж людина мені сказала, що так, — наблизився, саме так, коли цей хаос, ці машини, гвинтокрили з шістьма кулеметами. Ви ж знаєте, система намагалася перемогти цю катастрофу з притаманним їй досвідом, військовим досвідом: нагнати якомога більше людей, оточити військовими машинами. З Афганістану приходили гвинтокрили, які стояли. Й дісне зачудування офіцера, який каже: «Я стояв — і раптом, з шістьма кулеметами, з технікою, — й думав, що мені робити тут, біля цього, коли тут мають працювати фізики». Система не мала іншого досвіду, як із цим повестися. Він каже, що, коли про це розмірковував, зупинився на думці, що й ви думали: «Раптом я побачив, що по дереву повзли мурахи, — Ви же знаєте, як буває, немов юрба така йде по дереву. І раптом я побачив, що мене може не бути, а вони будуть». Цілковито нові стосунки з цим світом. І це на тлі усіх цих речей. Цей Щерба, здається, перший заступник голови уряду, який, коли приїхав, сказав: «Я хочу зазирнути до реактора». — «Це неможливо». — «Що Ви мені дурниці верзете! Я на власні очі маю це побачити. Мені за дві години доповідати на Політбюро». Ви уявляєте — тут старий досвід та досвід майбутнього такою мірою перемішалися, що мені знадобилося це якось сконструювати, знайти таку кон-

струкцію, нехай саморобну річ, яка все ж таки допомогла би пізнати (?) цей хаос. Тому що, якщо залишитися у рамках культури — значить, зробити те, що вже зроблено, тобто далі війни не пійти.

Я розповідала, здається, вчора, що мене більш за все вразило, коли входили до села, — з білоруських сіл (я не знаю, як це було в Україні) важко було виселяти людей. Я пам'ятаю, коли ми ввійшли на цих військових БТР-ах, і людей буквально витягували з будинку, мене вразила одна стара, яка стояла з іконою біля свого будинку й, побачивши мене, жінку, закричала, бо солдати казали, що підпалять цей будинок, якщо вона не вийде, — лякали її, щоб вона пішла. Вона побачила мене, жінку, й сказала: «Ну ти поясни, чому я повинна йти? І цибуля в мене зійшла, й сонце світить, ніхто не стріляє, ніде не горить. Я ж бачила війну — це не війна». Стало зрозуміло, що світ існує в якихось категоріях, які не перекласти на мову розуміння, тому що мова розуміння — це мова досвіду. Цього досвіду нема. Тоді стало зрозуміло, що треба збирати цей колаж з цих ось здогадок, з цих відчуттів. Я не знаю, якою мірою мені це вдалося, але я ставила собі завдання, що це праця на багато генерацій, це загадка, що переходить у наступне тисячоліття, от тільки як би перенести дороговказ, сказати, що, можливо, треба підійти до речей з іншого боку, можливо, нам потрібно звільнитися від німоти. Можливо, наша німота — від того, що ми не зрозуміли, й від того, що ми хочемо захиститися від того, від чого захиститися неможливо. І як захищатися, якщо ми не знаємо, від чого треба захищатися? Тобто дуже багато запитань поставало, на які потрібно було відповісти.

Я — письменник, і мені важливо передати картину світу. Те, що я пишу — це роман-документ, роман-свідчення, і я думаю, що сьогодні документ, — в усякому разі, так, як я працюю, — починає працювати за законами мистецтва. Якщо раніше документ не повинен був йти далі факту, далі події, — мені здається, що нема простору, куди не може пійти документ; він може йти у внутрішнє життя, у світ людських почуттів. Сьогодні мистецтво не здатне дати повну картину світу, воно навіть, я б сказала, втратило довіру людей. Воно вже випробувало дуже багато шляхів, воно навіть немов в якійсь безвиході й повторює себе, наштовхується всюди на самого себе. І в цьому плані документ набуває нової якості, він доповнює цю картину світу. І я думаю, що, незважаючи на всю глобалізацію усіх цих процесів електронних, інформаційних, — мова лише про інформацію, але не про таємницю людську. У цьому плані я не думаю, що ми наблизилися до цього більше, ніж у часи Давньої Греції, — ну, це як метафора, — тому що,

якщо ми щось про себе більше дізналися, можливо, накопичився більший рівень розчарувань, більше знання про те, що людська природа — не міцна, відчуття, що у світі існує набагато більше викликів, ніж комуністичний виклик, ніж національний виклик; можливо, найстрашніші — ці космічні, екзистенційні виклики. Вони сьогодні в нашому досвіді, позаяк наш розвиток немов затримався на рівні філософії бунту, філософії спротиву. Сьогодні все це, звичайно, — інтелектуальні пастки, ось ця свідомість того, що ми — люди культури, люди боротьби, культури барикад; звідси треба вийти, з цих рамок, позаяк інакше ми приречені повторювати самих себе й не просуватися уперед, а тупцювати на одному місті. І якщо ми хочемо (а в нас нема іншого шляху) включитися у світовий процес, це все — нові запитання. І саме чорнобильський контекст сьогодні (я бачу, як моя книга йде по світу, незважаючи на те, що й інші мої книги йшли, вони видані у дев'ятнадцяти країнах), коли я зустрічаюся з людьми у Швеції, Німеччині, Франції, різних країнах, і кажу про ці теми чорнобильські (незважаючи на те, що мене в людині завжди цікавили немов дві людини: соціальна та гола людина на голій землі), то вперше, можливо, я відчуваю, що розмовляємо ми про щось одне, що, нарешті, в нас одні й ті самі страхи, страхи самого себе, страхи того, наскільки ми дорівнюємо тому, що здатні зробити. Як ми здатні не зрозуміти — поновому ставиться питання про гуманітарні науки, питання про те, чи справді закінчився світ науки, й що врятує людину? Чи врятує його наука? Зрозуміло вже, що не врятує. Тоді запитання — що його врятує? Чи врятує його гуманітарне знання? Зрозуміло, що не врятує, тому що ніщо так не об'єднало людей, як Чорнобиль чи атомна бомба, — жодна ідея. Тобто для інтелектуала, на мій погляд, цей нескінченний шлях ускладнюється, і мені здається, що особливо для нас, для наших народів, які немов живуть під склепінням Чорнобиля, — усе в нас висвітлено цим, так світ повернувся, що ми немов опинилися на порозі цього нового знання, будучи, можливо, менше за всіх до цього готові. Я — не до кінця віруюча людина, щоб зрозуміти, чому, й побачити в цьому якусь карму, як зараз кажуть, чи якийсь небесний знак того, чому це трапилось саме з нами. Для мене світ, звичайно, цікавіший як таємниця, але таємниця саме як знання. Я немов не люблю затьмнювати сенс та грати у ці сучасні інтелектуальні ігри, я думаю, що сенс такою мірою затемнений, що навіщо вже його там затемнювати, дай Боже осягнути реальність. І відчуття власного безсилля є настільки сильним, що, загалом, його досить, аби шукати інші сховища. Ну ось, це — початок до такої розмови.

Костянтин Сігов:

В нас сьогодні ще два доповідачі. Передаючи слово, хочу зазначити для подальшого обговорення проблеми. Ви почали з того, що Чорнобиль — це подія «поза культурою, поза традицією». І безсумнівно, зокрема, що ця книга — спроба інтегрувати цей досвід, який замовчувався й витискувався, і з різних причин проходить повз і свідомості, і освіти, тих речей, які викладаються у школах та університетах. А з іншого боку, тут же Ви кажете, що люди, які немов «від культури» (чи завжди ми вживаємо слово «культура» в одному й тому самому значенні?), — з ними було набагато нудніше розмовляти, ніж з тими, хто висловлював думку про ситуацію у заражених селах. Але очевидно, що в їхній мові була присутня якась інша культура. І тут виникає проблема цензур. У Вас промайнула репліка, що книга українською мовою вийшла з трохи цензурованою назвою, російською вона називається не «Чорнобиль», а «Чернобыльская молитва»; перекладач пояснив свій вибір тим, що в українській культурі існували вже чорнобильські мадонни й ціла низка якихось літературних асоціацій. Чи достатній це аргумент для трансформації назви — це Вам судити, але під час читання стає зрозумілим, що у заголовок просто винесена цитата з останнього монологу героїні, цензурувати її — це проблема. Взагалі, очевидно, йдеться про проблеми подолання зовнішніх та внутрішніх цензур для того, щоб вийти до осмислення самого феномена, який не вкладається в рамки тих чи інших культурних моделей та потребує якоїсь нової артикуляції.

Дозвольте передати слово Євгенові Головасі, соціологу, який давно вивчає цю тему.

Євген Головаха:

Як з'ясувалося, зі вченими — нудно. Я розумію, що це публіка, дійсно, досить нудна, тому що весь час виникає потреба перевірити методами, що вимагають суворої верифікації, а в даному випадку це дуже обтяжливо.

Взагалі феномен Чорнобиля можна вивчати в багатьох відношеннях, я — стосовно питання, яке тут винесене на обговорення — це «підірвали Чорнобиль і комуністичний режим, і Радянський Союз» тощо. Я як людина, яка ще в перші часи підключилася до цього та мала контакти з людьми, які першими все це носили, ще 1986 року був там та вивчав, — було перше чорнобильське соціологічне дослідження, — я думаю, що, безумовно, Чорнобиль підписав вирок ко-

муністичному режиму. Саме Чорнобиль, навіть не економічна катастрофа, яка загрожувала Радянському Союзу у зв'язку зі зниженням цін на нафту, як вважають числені економісти, а Чорнобиль. Пов'язано це було з тим, що владоможці, які вважали, що країна керована так чи так, саме в цей момент зрозуміли, що управляти нею вони вже не можуть. Справа в тому, що Політбюро ЦК КПРС з приводу Чорнобиля збиралося декілька разів на день, і ці люди, які звикли вважати, що країна — в їхній владі, виявилися з абсолютно паралізованими волею, бажаннями, приймали цілковито спонтанні рішення, тобто вперше цей орган був у повному шоці (якщо не рахувати періоди партійних кремлівських заколотів). Дійсно, люди реально розуміли, що вони нарobili. А те, що вони нарobili, виявляється вже зараз.

Було багато суперечок про те, чому вибухнув реактор; звичайно, усі ці висунені версії були досить сумнівні, аж до найзрозумілішої, що вони повиймали усі стрижні, — бо ж реально вони зробили жахливу річ: вони просто виламали систему захисту, вийняли усі стрижні, розігнали реактор, і він, природньо, вибухнув. Важко собі уявити, що професіонали (я схильний довіряти професіоналам) свідомо йдуть на самовбивство. Насправді там, звичайно, проводились дуже сумнівні дослідження. Й ось остання стаття, яка вчора з'явилася у «Зеркале недели», вона прямо каже про те, що там проводились військові експерименти, що йшлося про видобуток збройового плутонію, й замість нормальних стрижнів поміщували дуже збагачені ураном-235 стрижні, які мали при вигоранні утворювати збройовий плутоній. Цю версію висунули в Америці, Гродзинський дає коментарі з приводу цієї версії, каже, що вона цілком реальна, й він навіть наводить аргументи, що їх важко заперечити. В мене є власні аргументи на користь того, що це правда, тому що, коли 1983 року ми проводили опитування — з 1983 по 1985 рік ми опитували мешканців Прип'яті — усі знають це мертве місто, до речі, дуже символічно, що ми написали звіт про соціальну ситуацію в Прип'яті саме до весни 1986 року, після чого місто перестало існувати. Це був такий дуже дивний звіг про неіснуюче місто. Так ось, у цей період, коли ми зупинялися у готелі міста Прип'яті, нас вражав один цілковито незрозумілий факт: там була цілковито величезна кількість військовиків, причому досить високого рангу — полковники, підполковники, генерали тощо. Які підстави для того, аби в містечку, яке випускає цілком мирну продукцію — електричну енергію для масового споживання, — які підстави були там мати стільки офіцерів, було цілковито незрозуміло. Ймовірно, ця версія має під собою дуже серйозний ґрунт. Тоб-

то, спроби режиму використати усе наше життя для видобутку зброярського плутонію й призвели до цього катастрофічного вибуху. Вони намагалися все це поховати, засудивши якусь частину персоналу цієї станції, але свою страшну відповідальність за це вони, радше за все, усвідомлювали, й повний параліч волі, який настав у цей період, коли прискорення змінилося на перестройку тощо, з'явилися слова про гласність тощо, — звичайно, все це підписало вирок режиму, тому що, коли з'являється слово «гласність» — комунізм і взагалі усілякий тоталітарний режим з цим несумісні.

Тепер стосовно чорнобильського мислення як феномена мислення людей, що пережили Чорнобиль. Реакція влади, її параліч призвели до реальних наслідків — до розвалу системи, перш за все ідеологічного. А стосовно самих людей — бо ж потерпіло дуже багато людей, ми знаємо, що, за різними даними, демографи вирізняють до 14 мільйонів людей, так чи так заторкнутих цією катастрофою у колишньому Радянському Союзі, причому близько мільйона — це ті, хто отримав фактично дуже серйозне опромінення, тобто ті, хто отримав дози, — не просто постраждали, а отримали серйозні дози опромінення. Тут і населення тридцятикілометрової зони, й другої зони, і, перш за все, звичайно ж, ліквідатори, — це люди, найбільшою мірою постраждали. Це треба одразу розуміти, це 600 тисяч людей. Вони несуть особливу культуру, особливий менталітет, нікуди ми від цього не подінемося. Мені доводилося з ними спілкуватися і в перші місяці, коли вони були повні героїчного пафосу. Бо ж, загалом кажучи, не у всьому була поганою комуністична ідеологія, ось у тому, що вони затикали собою (звичайно, це могло набагато страшніше скінчитися) ці дірки в реакторі, фактично власними тілами, там же люди ходили на дах і скидали ядерне паливо, викинуте на дах, де радіоактивність була тисячі рентгенів, тобто вони наперед знали, що йдуть на загибель фактично, тому що перебування на цьому даху навіть протягом кількох хвилин — можете собі уявити, які це дози. А тільки ти на секунду забарився, то ти просто гинув. І я просто знав цих людей.

Дозиметрів не вистачало, в солдатів їх взагалі не було, вони не знали, скільки вони отримали, їм писали розрахункову дозу. Розрахункова доза вираховувалася таким чином: людину ставили на дільницю й вимірювали у чотирьох кутах та в центрі, а потім брали середню розрахункову дозу. Звичайно, хто міг урахувати ці гарячі частинки, які вони вдихали, тому що наша людина таким чином влаштована, — і це, звичайно, також особливість менталітету та культури,

— що він палить у мить найнапруженішої праці на радіомогильнику цьому самому, він, звичайно, виймає «пелюстку» та палить, і це для нього — цілком нормальне явище, хоча він чудово знає, що може все що завгодно вдихнути, що там це небезпечно, жахливо, але тим не менше він це робить. Це на моїх очах робилося тисячі разів, і я нічого не міг зробити, окрім як палити разом із ним. Вони ж нам несли та готували рибу з пруда реактора, там у Прип'ятської ГЕС були свої розплідники, й риба (її вже кинули годувати) просто на цвях клювала, — закидають цвях, вона хапає, її висмикують. Цю рибу вони потім самі їли. Й на додаток до цього — залишкова наша общинно-комуністична свідомість. Коли цих людей запитуєш: «А що вас, власне, змушує тут працювати, ви ж розумієте, що отримуєте непередбачені дози?». — «Так, розуміємо». — «А навіщо? А родини ваші розуміли, коли вас сюди проводили?». — «Так, розуміли, як на похороні». — «А чому ви йшли?»

Було декілька мотивів; був мотив — себе випробувати; є люди, схильні до ризику. Був мотив, що можна заробити, щось отримати, але таких небагато. А основний мотив — хто ж, якщо не ми, закриє це? Як же ми можемо ухилитися, коли треба? Й, нарешті, такий дуже гуманістичний й дуже для наших людей характерний мотив — це були люди вже досить зрілого віку — від 30 до 40 років: а що ж, молоді підуть? Їм же ще народжувати, дітей мати. Це вони розуміли, вони навіть це розуміли. «Вони ж дітей мати не зможуть, треба таких, як ми, забирати». Люди загалом у масі своїй — не дуже освічені були, але розуміли ситуацію. Ось ця общинно-комуністична свідомість. Я не знаю, як було б зараз, тому що, по суті, це були добровольці, ті самі «комсомольці-добровольці». Їх набирали за рознарядкою, але хто хотів ухилитися, той ухилився. Я знаю багатьох хіміків-дозиметристів за військовою спеціальністю, які все розуміли й ухилилися від цього. Це саме сотні тисяч добровільців, люди, звичайно, героїчні, хоч хараз вони у дуже важкому становищі. Ось таке залишкове мислення. Згодом відбувається фантастичний колапс. В цих людей цілковито змінюється психологія. Від пафосно-героїчної, яку ми фіксували у дослідженнях 1986—1987 років, до психології жертв-мучеників, людей, цілковито викинутих із суспільства, приречених, нікому не потрібних. Це дві неймовірно важкі категорії, це — ліквідатори та евакуйовані. І ось так звані евакуйовані — це ті, кого викидали з будинків. Можливо, ми здійснили жахливий злочин... Ми підтримували цю ідею, що будь-яка доза — шкідлива для людини, що треба дати їй можливість швидше залишити свою домівку; зараз ми отримуємо

зворотній результат — люди евакуйовані перебувають у значно гіршому моральному та психологічному стані, ніж ті, хто мешкає на забруднених теренах. У третій та особливо у другій зонах. Виявляється, що психологія людей, яких переселили, — надзвичайно тяжка. Ми порівняно нещодавно спілкувалися з американцями, які проводили опитування на Тримай-Айленді, там також був свій Чорнобиль — міні-Чорнобиль, — до речі, про це мало пишуть, але американцям це зрозуміло, досі в них маса жертв — матерів, маленьких дітей, які досі переживають страшну депресію, очікуючи, що їхні діти будуть неповноцінні тощо (вони пережили викид радіоактивної води на Трамай-Айленді, американській електростанції). Їх лікують і з ними дуже багато працюють, але остаточно цей стрес не знімають. Проте в нас це все, звичайно, — у набагато більшому масштабі. Тобто, ми отримали кілька сотен тисяч, а, можливо, й мільйонів, людей, які живуть з повним усвідомленням того, що вони — жертви, й ніхто, окрім патерналістської держави, не може вирішити їхні проблеми. Я пам'ятаю цілковито зворушливу ситуацію, коли до нас звернулися по консультацію французи, вони тут у Києві влаштували центр, він досі працює, з вивчення стану здоров'я дітей, що отримали ці дози, — евакуйованих та таких, що мешкають тут. Вони прийшли до нас і сказали, що провели детальні аналізи й з'ясували, що ці діти в масі своїй — здорові, але їх приводять їхні матері й кажуть, що вони — страшенно хворі, що в них і травлення, й голова, і суглоби, і щитовидна залоза. А вони аналізи крові, щитовидки роблять — в них усі показники в нормі. Вони до нас прийшли: «Що ж відбувається?». Ми кажемо, що ми не знаємо, ми медичні аспекти не вивчали. Але ось тепер ми вивчили. Ми подивилися на 300 родин евакуйованих з Прип'яті дітей, що народилися саме перед аварією чи перебували на момент евакуації у лоні матері, — ті, що отримали сильну дозу ще у самому ніжному віці, — й порівняли їх із 300 родинами киян, що мешкають поруч (абсолютно контрольна вибірка), це було спільне з американцями дослідження, дуже детально вивчалися аналізи крові, й був терапевтичний огляд. І що відбувається? Матері цих чорнобильських дітей бачать у них виключно хворих. Є такий спеціальний інструментарій, за яким ти заповнюєш усю симптоматику, так ось, інтенсивність симптоматики, яку матері відмічають у своїх дітей, є колосальною. Вона дуже суттєво відрізняється від того, що заповнюють київські матері, їхні ж сусіди, що мешкають з ними поруч. Самі діти практично в своїх анкетах не зазначають в себе таких симптомів. Вони дають приблизно таку саму картину за симптомами захворюю-

вання, як київські діти, тобто тут принципівих відмінностей нема, але коли вивчаєш їхній психологічний стан, ми бачимо, як ось цей стрес матері, її впевненість у тому, що Чорнобиль не може закінчитися нічим, окрім катастрофи, відбивається на психологічному стані дітей: в хлопчиків це — іпохондричні мотиви, а в дівчаток це — зниження самооцінки та впевненості в своїй соціальній значущості. Ну, це окрема розмова, це — довга справа.

Тому я хочу сказати, що Чорнобиль виконав дві функції: по-перше, він дійсно підірвав ідеологію, яка виявилася нездатною у вирішенні сучасних технологічних проблем, а по-друге, він породив величезний шар людей, який буде ще не лише у сучасній, але й у наступній генерації, а, можливо, і в подальших, переживати цю саму психологічну травму, або, як кажуть психологи, посттравматичний стрес. Ось із цим нам доведеться жити ще чимало.

Костянтин Сігов:

Дякую. Слово історику культури Вадимові Скуратівському. Час семінару, на жаль, зменшує потяг до Мінська, тому прошу формулювати основні тези.

Вадим Скуратівський:

В такому разі — скоротимося. Тим більше, що, відверто кажучи, у мене до цієї теми, як не дивно, патріархально-автобіографічне ставлення, тому що я з нею познайомився, можливо, раніше за інших у цій аудиторії. На самому початку 1950-х років я отримав надпотужну дозу, внаслідок якої дитина абсолютно облисіла, до останньої волосини, але в ту епоху ніхто нічого не міг про це сказати. А біографічно склалося таким чином, що у середині 1960-х я пішов до війська й охороняв антени далекого космічного зв'язку, це все продовжилося, і тоді, коли я опинився в Інституті онкології наприкінці 1980-х, то я немов би прийшов до самого себе в гості. Тому у мене до цього ставлення, з одного боку, цілком ліричне, а з другого — мене дуже зацікавило це явище, явище Чорнобиля, скажімо так, у соціокультурному відношенні, у напрямку певних стратегічних спрямувань нової європейської культури. І з усією відповідальністю я хочу сказати, що де що тут мною помічено, в усякому разі, стосовно того, що я можу поділитися цими спостереженнями з вами.

Щодо всіх тих проблем, якими оточений «по-людськи» Чорнобиль останні десятиріччя, починаючи власне з весни 1986 року й

досі, то я до цього ставлюся в режимі метафори Егона Бара з приводу свого політичного колеги — баварського, скажімо так, християнського демократа Штрауса: «Це атомна надпотужна електростанція із запобіжниками сільського електродвижка». На мій погляд, ця метафора, на жаль, вичерпує ситуацію.

Але метафора — це метафора. А є певна реальність. І я хочу звернути вашу увагу, в усякому разі, як історик культури, на таку обставину. Подивіться, що, власне, відбувається з новоєвропейською культурою, прямим продуктом якої є так звана ядерна фізика й услід за тим ядерна технологія. 1789 рік — якийсь слов'янин приносить певному берлінському фізику Клапроту якийсь, як їм здалося, метал, і саме цього року з'являється в європейському науковому обігу новий метал, який називається уран. 1789 рік. Як виявилось, це, власне, не метал уран, а уранілова сіль, якою потім користувалися дуже інтенсивно митці-імпресіоністи і, на мій погляд, не в останню чергу меланхолія їхнього живопису пов'язана з цією обставиною. Вслід за тим, уже десь у середині 1790-х видатний німецький письменник Новаліс, до речі, сам гірничий інженер, пише повість під назвою «Учні в Саїсі», де мовиться про деякий умовний Ђжиністан — країну дуже інтенсивного наукового експерименту, який такою мірою тортує речовину, що вона починає здригатися у пробірках та колбах цього самого Ђжиністану. Це був, скажімо так, перший сигнал. Услід за тим — 1850—1860-ті роки, здавалося б, безкінечно далекий від усіх наших проблем Париж, але в цьому Парижі один хімік та військовий на ім'я Н'єпс, — до речі, небіж винахідника фотографії, — цілком випадково побачив, що уранілова сіль засвітила дуже щільно захований фотопапір. Тобто це той процес, який услід за тим повторив Беккерель. І я думаю, повторив не випадково. Річ у тому, що протягом двадцяти років цей самий Н'єпс оббігав усіх блискучих паризьких хіміків та просив, щоб вони пояснили йому, що то відбувається. Ніхто не пояснив, але, пам'ятаючи цю саму ситуацію, Беккерель, представник славетної родини французьких хіміків, зробив те, що зробив. А вслід за тим з'являється подружжя Кюрі, і, нарешті, на початку ХХ століття цю проблему вже поставлено. Так замислимося ж, що, власне, відбулося у цьому випадку? Починаючи з 1789 року — це рік французької революції, аж до початку ХХ століття людина зазирнула за певні «дверцята», які, можливо, краще було б і не відкривати. Але європейська людина не могла не відкрити ті дверцята, тому що уся структура Нового часу спрямована у бік якоїсь гіперцікавості, у бік того, що перебуває за цими самими дверцятами. Ці дверцята було

відкрито, — так і з'явилася проблема ядерної фізики. Тобто десь наприкінці XIX — на початку XX століття людство зробило якусь стратегічну помилку. Подумаймо про те, що відбулося далі. Справа в тому, що нам інколи здається, що все це — похідне від якоїсь випадкової інженерної чи науково-теоретичної ініціативи. А насправді це не так. Треба зрозуміти ту просту річ, що європейська наука та європейська технологія є проекціями певних європейських же світоглядних домінант. Ну, скажімо, таблиця Менделєєва, — це, вибачте, відбиток петровської табелі рангів, до речі, «винайденої» Лейбніцем, тільки там ієрархія, скажімо так, соціальної ваги. А вслід за тим російський вчений, який вслід за своїми предками півтора століття прожив в атмосфері цієї табелі, все це переклав на мову суто спеціально природничу. Майже водночас, як ви пам'ятаєте, видатний слов'янин Грегор Мендель, так би мовити, за генеологічною інерцією, взяв та й записав генеалогію п'яти генерацій зеленого горошку. І вийшла генетика. І кінця-краю цим проекціям нема. І, умовно кажучи, ядерна фізика, а вслід за тим ядерна технологія є немов би продовженням якихось новоевропейських зусиль, і характер зусиль такий, що десь уже наприкінці 1900-х років і один з Кюрі, і Володимир Вернадський замислилися над тим взагалі, чи уціліє людство. Маю вам сказати, що приблизно до 1940-х років, тобто до експериментів на Лос-Аламосі, ми отримали близько десятка цілковито рязючих гуманітарних передсигналів про те, що ми займаємося не тим, чим треба займатися. Скажімо, роман Уелса «Звільнений світ» — це само собою зрозуміло. «Божевільний» Андрій Білий разом із тим пише вже про «атомну зірвану бомбу» — це 1919 рік. Наш із вами земляк Василь Ян, заробляючи собі на прожиття на початку 1930-х років у Москві, написав повість про те, як два імперіалізми зіштовхнулися (американський та японський) на Тихому океані, й Америка засипала Японію «атомними бомбами». Людство було такою мірою вражене результатами, що Японія запросила «пардону», а вслід за тим виникло світове співтовариство на захист миру, й у світі все перетворилося на краще... Цю повість досі не надруковано. Й ще декілька відповідних сигналів, тобто, по суті, десь 1789 року ми, та не ми, а, по суті, Захід, припускається певної стратегічної помилки, а результати цієї помилки більш ніж очевидні. Лишається тільки радіти тому, що дивним чином якісь сюжети, пов'язані з ядерною фізикою, у часі або запізнювалися, або випереджали. Ну, скажімо, поміркуймо, що було б з цивілізацією, якби паризькі хіміки у 60-70-ті роки минулого століття відповіли на запитання Н'епса-молодшого? Поміркуймо, що

трапилося б, якби ядерна зброя опинилася в руках тієї чи тієї тоталітарної структури? Скажімо, у 30-ті роки? Та доля світу є більш ніж очевидною.

Але головне у цій ситуації, звичайно, інше. Пояснити це жодним чином неможливо. З тієї дуже простої причини, що сам ландшафт цієї культури такою мірою грандіозний, і вона такою мірою зумовлена цією самою засадничою ідеєю фаустівського поривання, що я не уявляю, якими поліційними засобами «все» це можна та необхідно зупинити. А не зупинити цього не можна, позаяк ми живемо в режимі ніби останніх дзвінків. І разом із тим я бачу, що, кінець-кінцем, дійсно нема кому вже пояснювати. Усі ці сюжети, які я викладав професіоналам, для мене закінчувалися ситуацією, коли цілковито випадково на очах в мене спалахнула бійка в якомусь хрещатицькому кафе, то мене затримала міліція й складала протокол, що я був там свідком, і мене запитали: «Де ви мешкаєте?». Я кажу: «На Лівому березі». — «Так що ж ви тут робите?» — було мені сказано. Справа в тому, що фахівці запитують; що я тут роблю? Але фахівці абсолютно провалилися на, скажімо так, гносеологічних іспитах такого штибу й гатунку. Тобто їхній провал цілковито очевидний, а разом із тим напередодні усіх цих самих подій якісь мої спроби зрозуміти, що ж відбувається з цим самим сказаним ритмом європейської фізики, призводили, знов-таки, головним чином до анекдоту. Я згадую, що десь наприкінці 1970-х років нарешті я побачив тепер відомий лист Вернадського, позначений літом 1887 року, коли молодий Вернадський, заробляючи на прожиття на торфо- та сіркорозробках Смоленської губернії — порівняно недалеко, до речі, від Чорнобилю, написав своїй молодій дружині, що «мене весь час не полишає думка про те, що у глибинах речовини є деякі страхітливі могутні сили — і чи не можна їх викликати на поверхню?» Це літо 1887 року. Вже восени 1942 року Сталін викликає до себе Вернадського і не пропонує, а наказує йому зайнятися відповідними сюжетами, пов'язаними з радянською ядерною зброєю. Кінець-кінцем, коли я наприкінці 1970-х років показав московському літературному критику Латиніній ось цей самий пасаж і сказав, що дуже хочу написати про це, що це є, по суті, щось вражаюче, що над цим треба замислитися, мені було сказано: «А скільки років було дружині Вернадського?». Я кажу: «Ну ось, небога нашого видатного математика Гулака, десь їй було років 26». І критик мені сказала: «Ну як можна молодій дружині писати таке? Молодим дружинам пишуть зовсім інше». І цей сюжет був вичерпаний, але ж, кінець-кінцем, є цей сюжет, він, перш за все, розгор-

тається у площині не лише технологій — технологія є лише надбудовою, — а у площині новоєвропейського духу, позначеній певним первісним дефектом, і належить сказати про цей дефект, позаяк в нас іншого виходу нема. Ви зрозумійте мене вірно, я жодним чином нікого не викриваю, я лише ставлю проблему й пропоную вам разом зі мною поміркувати над цією проблемою.

Перепрошую, що надмірно «скорочувався», і тому мій виступ, можливо, за композицією здався вам не дуже переконливим, але, тим не менш, я закінчую, бо треба передавати слово нашій шановній гості.

Костянтин Сігов:

Я критикував культури цензури, але маю виступати в ролі цензора. Вам — заключне слово.

Світлана Алексієвич:

Я лише скажу пару слів, позаяк це все дійсно серйозна розмова. Я єдино думаю, що Чорнобиль підірвав не комуністичну систему, імперію, він підірвав немов би цивілізацію, ту систему уявлень, забобонів, марновірств та ідеалів, на яких вона тримається. Це перше, що я хотіла сказати. Друге, я хотіла сказати, я сама чула, коли Горбачова спитали: «Як Ви не знали? Ви винні». Тут проблема знання — що називати знанням? Він сказав: «Так, я викликав людей, вони казали, що ось, випробовуємо бомбу. Тут підірвали. Тут — біжимо, дивимося, що там підірвали, а ввечері випиваємо у готелі пляшку червоного вина — й усі живі-здорові». Так що проблема знання є дуже складною. Я думаю, що ми вабимося тим, що валимо тільки на них. Я думаю, що людство цього не знало. І я вважаю, що героїзм — це взагалі варварське ставлення до себе самого, хоча, звичайно, можна було підірвати цілу Європу, і там не можна було б жити, але мені здається, що це також пов'язано з проблемою незнання. Я не думаю, що сьогодні люди ось так дозволили б, аби їх кинули на дах реактора, й вони самі туди пішли. Я вважаю, що тут усе пов'язане, звичайно, дуже глибоко з проблемою знання.

І ще виникла проблема шляху, про що казали тільки-но. Мені здається, що шлях цей вже є. Людство — такий необроблений матеріал, воно таке різне: одне людство в Китаї, інше — в Індії, всі хочуть цю бомбу, тому що хтось вже пройшов цим шляхом, хтось не пройшов, хтось перебуває на стадії віри в усе це, що це можна; на-

приклад, я це чула в Китаї, який дуже бажає атомну бомбу, й у тому ж В'єтнамі, і в Індії — їм заважають лише злидні й нічого іншого. Проблема в тому, чим захиститися у дорозі, як дорівнятися до шляху й взагалі чим врятуватися. І боюся, що кожного разу ми пов'язуємо з чимось надії: спочатку людство вірило у релігію, потім у науку, тепер — не знаю, воно бажає і те, й інше поєднати й назвати це якимось інакше.

Для мене питання «чим врятуватися?» — цілковито відкрите питання. Все.

Костянтин Сігов:

Для наших днів вищою мірою симптоматичне це «чим врятуватися», чим, замість ким, на фоні «що» технологій, «що» природничих наук, «що» природознавства. А чи природне за суттю це знання? Чи не заручники ми якоїсь страхітливої історичної плутанини між радіо(фізикою) та мета(фізикою)?

Білоруський автор свідчень про Чорнобиль приїхала до Києва у пошуках філософського осмислення зібраних матеріалів. «Вже є купи фактів, настав час замислитись про фактори, що за ними стоять». Дорогою з семінара у Києво-Могилянській Академії на вокзал Світлана Олексієвич взяла з мене слово, що я напишу «філософський *post scriptum*» до розмови. Мовляв, епіграф до книги з Мераба Мамардашвілі («Ми повітря, ми не земля») зобов'язує.

Два питання пронизують безліч свідчень:

1) Питання про знання/незнання, про якусь уперту непрояснюваність чорнобильського феномену в обговорюваних вимірах катастрофи: політичному, технологічному, антропологічному, соціо-історичному і т.п.

2) Питання про природу людини та природу світу перед обличчям протиприродного катаклізму, що поставив догори ногами наше «природознавство», у якому тепер зяють «незнання» та «неприродність».

У новому «дискурсі про Чорнобиль» розроблюється наступна думка: чорнобильська катастрофа не тільки підірвала панцир конкретної політико-ідеологічної, комуністичної системи влади та знання — вона поставила під питання з безпрецедентною історичною радикальністю «фаустовський порив» новоєвропейської цивілізації за межі усіх природних та технічних бар'єрів...

Поставила під питання вже не на папері, а у самому повітрі, котрим страшно дихати, у самій зміні всієї атмосфери давніх суперечок.

З лабораторних зазирань за заборонені дверцята безмежна тінь нашої «гіперцікавості» вилізла та й облягла планету. При тому гіпноз нашої призвичаєної гіперцікавості нібито продовжує впливати і в свідченні збирачки свідчень: «Мене цікавила не сама подія [...], а відчуття, почуття людей, що доторкнулися до незнаного. До таємниці. Чорнобиль — таємниця, яку нам ще доведеться розгадати... Що ж людина там дізналася, відгадала, відкрила в собі самій?»

А якщо не нам «доведеться розгадати», але «нам» доведеться «бути розгаданими»? Бути витісненими з поста хазяїна планетарної лабораторії (або, вже прикінечно, не бути?). Відкинути уперту цікавість про небувале «дізнався, вгадав, відкрив» і, нарешті, здатися на милість щирого мовчазного Незнання? При цьому припинити усіляке загравання зі смутною «алхімією незнання», відвернутися від підсвідомого тяжіння до «проблеми незнання» та відважитися на рішучий поворот: від безумної фасіннації (не)знанням повернутися до навченого ударами (їх нищівною наукою), «вченого незнання» — *docta ignorantia*.

Може видатися дивною серед чорнобильського пилу ідея струсити пил з робіт Миколи Кузанського про «вчене незнання», про «Незбагненне», як названий трактат нашого сучасника С.Л.Франка. Адже саме наша ситуація, аналізована без паніки або патетики, демонструє, як швидко тканина наших знань про світ зяє та розповзається без цієї розумної канви «вченого незнання». І якими марними є спроби підмінити таку канву будь-якими зовнішніми «поліцейськими засобами» та цензурами.

За межами суворої, глибоко продуманої аскези думки спрацьовує спокуслива тенденція встроювати чорнобильську тему у певний гностичний міф. Гностична похила площина явно чи приховано впливає на схильність, на кут зору різних спроб тлумачити дану тему у лініях Гегеля, чи Маркса, чи Вернадського, чи когось іншого. Схильність до «магії технологій» — базис, що припускає варіації ідеологічних «надбудувань». Але й наосліп, через неоднорідний колаж здогадок та відчуттів, через мозаїку свідчень (і ми їх даємо не як доктори, а як «ігноранти») проступає забутий контур, немовби негатив — від противного — *docta ignorantia*.

Знаменно, що серед свідчень про Чорнобиль на двох рівнях присутні свідчення на користь «вченого незнання»: на рівні безпосередніх фізичних відчуттів і на рівні фундаментальної інтуїції.

Почуття: ані зір, ані нюх, ані дотик не реєструють опромінення, не вловлюють як небезпеку. Усі твердять про чудову погоду та спантели-

чення евакуйованих: «Ані війни, ані урагану, нащо ж все кидати і ставати біженцем?..» Звідси — шок недовіри до власної системи відчуттів, яка не реагує на прямий контакт зі смертю. Але від цього травматичного спонтанного «спантеличення» (що підтримується хіба що «смаком заліза» у роті та відчуттям щитовидки), звичайно, велика відстань до «вченого незнання», до самообмеження розуму, чия гордия здатна розпалитися і у поразці...

Інтуїція: вона прорізується крізь суперечку відчуттів з «інформацією», думок з безглуздя, крізь гомін радіопередач із Заходу та з Центру, проривається крізь стереотипні масові реакції. Але саме такій інтуїції належить останнє слово у книзі про Чорнобиль, в заключному монолозі вдови ліквідатора.

У цьому самотньому людському голосі відчутна міць Антигони Софокла: «Людина, яку я кохала, кохала так, що не могла кохати його більше, якби сама його народила, на моїх очах перетворювалася... на чудовисько...» Після видалення лімфовузлів та порушення кровообігу трансформації обличчя та тіла цього велетня-ліквідатора протягом останнього року його життя зайшли так далеко, що до нього боялися наблизитися лікарі або медсестри. Нехтувала страхом тільки дружина: «Я так далеко зазирнула, можливо, далі за смерть... Чи можна про це казати? Називати словами?... Є таємниці...»

Це перший рефрен в усьому її монолозі, зусиллі висловити певну фундаментальну інтуїцію: «Є таємниці... Молитви читають потай... Пошепки, про себе». (Зазначимо, що у французькому перекладі книги С.Олексієвич називається просто «Мольба» — «La Supplication»; з словосполучення оригіналу — «Чернобыльская молитва» — французьки, попри весь їх відомий раціоналізм, вибрали друге слово, котре український переклад відкинув. Успіх у Франції, на батьківщині сучасного «дискурсу» цієї чорнобильської «Мольби» підводить до більш загального питання. Гегель зазначав: сучасна цивілізація як людська навичка починається з того, що ранкова газета підміняє ранкову молитву. Наш «дискурс» лізе з кожи геть, намагаючись узурпувати недискурсний небосхил слова, небосхил молитви. Аварія розчахне цей небосхил.)

Другий рефрен: «Мені фізично без нього боляче». У конкретній фізиці цього свідчення — прірва глибини та думки, від яких не затулиться поверховими комбінаціями фізики/метафізики (майстер, який неспроможний знову завести годинник, зупинений у мить смерті ліквідатора, «розводить руками: «Тут не механіка і не фізика, а метафізика»).

Просте «мені фізично без нього боляче» — інша, забута філософія єства. Її витісняв (але не витіснив докінець) натуралізм «наук про людину», детермінованих напором «наук про природу» XVII-XX ст. Механіцизм у погляді на природу світу та людини поставив у залежність від «натури», від «землі» стосунки між людьми, особами, я, ти, ми... «Я зрозумів, як легко стати землею», — прийшов до висновку інженер-хімік, який закопав у біомогильники сотні кілометрів зідраного ґрунта. Але інформація про 14 мільйонів людей, яких прямо чи опосередковано «змішали з землею» — ще не вся правда.

Виявилась неправдою аксіома, що спочатку є будь-яка «природа» (наша, моя, твоя), а потім якісь відносини в її межах. Виявилось, що ніякого «є», ніякого «єства» (лат. *natura*, грецьк. *physis*) взагалі не існує до висхідного людського ставлення. Тільки у висхідному людському ставленні єство є, знаходить себе і вже не може про цю знахідку, про цю зустріч забути — «мені без нього фізично боляче». Без такої аксіоматики будь-який «фізикалізм», будь-яка «натурфілософія» не просто проходить повз людини, а йде до знищення його та його світу. Вульгата «теоретичної фізики» Нового часу розірвала зв'язок із тим, що греки назавжди назвали *physike theoria* (природне споглядання). «Теорія» стала заручницею технологічної «практики», небосхил якої сьогодні окреслений курганами біомогильників.

Перезахоронення найбагатших у Європі земель — українських чорноземів надає в чорнобильському контексті незвичний для слуху акцент модному слову «геополітика». (Цей акцент глушать, але до кінця не заглушають дебати про «геополітику посткомунізму».) Терміни з префіксом «гео» (мало здалося «геостратегії» з «геополітикою», з'явився в Україні підручник про «георелігію») набувають виразно землистого кольору. Про це попереджував після 2-ї світової війни Пауль Целан: «Земля була в них, а вони копали». Про це слова Мераба Мамардашвілі «Ми повітря, ми не земля...».

Питання про нову атмосферу думання (всупереч інерції «гіперцікавості»), про повітря «вченого незнання», можливо, дозволить іншими очима подивитись і на «землю» нашого єства, на ставлення людей одне до одного, до звірини, до світа, до слова.

НОВА ЄВРОПА НА ПОРОЗІ ТРЕТЬОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ

Леонід Фінберг:

Для обговорення пропонуються наступні питання:

1. *Що є Європейська цивілізація як цінність? Наскільки її юдео-християнські корені тримають дерево людства? Чи не ставлять найбільші війни ХХ століття — європейські за походженням — під сумнів моральну основу співжиття народів світу?*

2. *Чим є Євросоюз сьогодні — спільнотою європейських країн, створеною заради поширення зони спокою, достатку та толерантності, чи муром, який відокремлює стару Європу від неспокійного постсоціалістичного світу?*

3. *Куди йде Україна: що маємо європейського, що радянського, азійського в своєму потенціалі? Що й як визначатиме геополітичне майбутнє України?*

Вадим Скуратівський:

Пані й панове, я хочу почати, можливо, з найбільш фундаментального, що є в нашому з вами існуванні — з тієї обставини, яка видається мені абсолютною у нашому з вами перебуванні у світі.

Усе починається з «першородного гріха» і з того, яким чином та чи та культура, та чи та цивілізація обходять першородний гріх. Й ми одразу переходимо до Європи, — на мою думку, до єдиної системи, яка більш-менш ефективно останні два тисячоліття обходила цей першородний гріх. Вона розпочала цей процес 212-го року, власне тоді, коли імператор Каракалла оголосив усіх без винятку вільних мешканців Римської імперії римськими громадянами. Власне, це був абсолютний зеніт у тих історичних умовах так званого римського права. Минає ще певний час, і вслід за тим у Європу на повну силу входить християнська антропологія. Тобто уявлення про людину, яке лишає за нею вільний вибір, з огляду на цей так званий першородний гріх. І відтак, немов би третя точка європейських зусиль, — це європейський пафос праці, який починається десь в останні століття попереднього тисячоліття. Дивним є веберівський забобон, за яким саме протестантизм забезпечує цей самий пафос. Але згадаймо, що так само завзято розгортало цю філософію католицьке уявлення про світ.

Навіщо далеко ходити: в сусідній Польщі, країні католицькій, починаючи з епохи романтизму й закінчуючи початком ХХ століття, виникла величезна філософська фабула, що зводиться перш за все до пафосу праці. Від великого Хьоне (Вронського) аж до великого Станіслава Бжозовського. Я дуже сподіваюся, що ці постаті увійдуть до українського, а, можливо, з часом і до світового інтелектуального обігу.

Тобто три засади, три точки системи координат, в яких розгортаються європейські зусилля: християнська антропологія, вслід за тим римське право й, нарешті, зусилля праці у найрізноманітніших виявах. Хоч би до якого факту європейської історії ми не звернулися — позитивного факту — так чи так бачимо наявність цих трьох характеристик європейського існування.

І вслід за тим, на основі цих трьох зусиль, на порозі ХVІ ст. виникає те, що Станіслав Лем колись назвав *summa technologiae*, напрацьована цією цивілізацією, від перших її відповідних серйозних відрухів кінця ХV століття та закінчуючи біжучими технологічними сюжетами. Так виглядає Європа немов би у позитивному напрямку. І в кінцевому рахунку це те, чого в нас, на жаль, або нема, або є в елементарному, передзародковому вигляді, або, скажімо, лише частково. Я маю на увазі українську історичну ситуацію (я цілковито емансипуюся від ситуації російської). Там взагалі відповідні історичні умови виглядають зовсім інакше. І в мене таке враження, що разом із тим будь-яка серйозна спроба, скажімо, емансипації від першородного гріха, подолання його, будь-які зусилля в бік подолання ентропії світу засновуються саме на цих трьох засадах. І мушу сказати, що, в усякому випадку для мене, їхня присутність спостерігається абсолютно в усіх головних фактах європейської історії останніх двох тисячоліть.

І вслід за тим в Європі з'явилися на схилку ХVІІІ — початку ХІХ ст., скажімо, суто засадничі вади. Справа в тому, що саме наприкінці ХVІІІ — початку ХІХ ст. в Європі відбувається грандіозна антропологічна катастрофа, яка християнську антропологію відсунула немов трохи вглиб. Я розумію все величезне значення категорії так званого національного, що виникла у ту епоху. І разом із тим не зайве звернути увагу на конкретне розгортання європейської історії, починаючи з кінця ХVІІІ ст. й закінчуючи останніми десятиліттями. Наприкінці ХVІІІ ст. сам інститут династичних війн зникає, виникає інститут міжнаціональних війн, тобто як тільки з'являється категорія національного, фактично відсутня раніше в європейській історії (в усякому разі у своїх граничних формах), одразу, з наполеонівської доби зокрема, аж до ХХ ст. розгортають-

ся саме війни міжнародні, які значною мірою й визначили склад європейської історії ХІХ—ХХ ст. Ті чи ті наполеонівські сюжети, які виникають десь у 800-х роках, остаточно оформлюються спочатку у вигляді балканських війн, услід за тим влітку 1914-го року в ту війну, яку не зайве назвати столітньою війною, в ту війну, яку європейське людство збуває лише зараз приблизно у тому самому регіоні, де ця війна колись починалася. Ці факти, так би мовити, загальновідомі.

Але вслід за тим виявляється, що Європа змогла подолати навіть ось цей ультраентропійний відрух власної історії. Й ось тут ми можемо зупинитися, можливо, на найголовнішій властивості європейської історії: на тому, як вона, зовнішньо перебуваючи у ситуації абсолютних криз, весь час виходить за межі цих криз. В одному французькому кітчевому фільмі, з певного часу українофіл, Ален Делон чує, як його колега каже йому: «У цій країні все хитається». Ален Делон у відповідь говорить: «У цій країні, починаючи з Валда, завжди все в усі часи хиталося». Тим не менш, щось відбувається з огляду на те, що Достоевський називав «шатостью», тобто весь час Європа вмiла долати кризи. І тут я дуже вдячний панові Ніва за демонстрацію цього подолання у самому точному арифметичному та показовому сенсі цього слова: на одному церковному подвір'ячку одного савойського села професор Ніва показав мені пам'ятник тим мешканцям цього села, які не прийшли відповідно з першої світової, з другої світової та з алжирської воєн. Так ось, з першої світової не прийшло 28, з другої світової — 2, з алжирської — 1. Це і є ритм цього подолання. Справа в тому, що, по суті, найцікавіше в європейській історії, починаючи з суспільного договору Руссо, полягає в тому, що Європа вмiла долати всі без винятку свої кризи у напрямку їх збування у тих чи тих формах. Це стосується рішуче усіх соціальних інститутів. Це стосується всіх соціокультурних сюжетів Європи.

І з одного боку — історія ХХ століття, століття страшної європейської війни, якою це століття дебютувало; з іншого боку — давайте згадаємо 1898 рік, згадаймо Гаагу, згадаймо її риторику, яка тоді здавалася не більш ніж риторику, й згадаймо про те, що у 1998 році гаагська риторика навіть лінгвістично, по суті, увійшла до певного не просто текстового, а реального складу європейської ситуації. Справа в тому, що ми спостерігаємо те, як Європа зумiла подолати і ту страхітливую кризу, яка починається з наполеонівських воєн і кінецькінцем продовжувалася аж до останніх десятиліть у вигляді тієї, немов би нескінченної, війни ХХ століття. Справа в тому, що Європа володіє механізмами, які вмiють виходити за межі кризи.

Якщо замислитися над тим, що є пейзаж Європи кінця XIX ст. й що є Європа, так би мовити, біжучих десятиліть, ми бачимо цілковито різні світи. Світи, які вже абсолютно несхожі. На жаль, ми — пострадянські гуманітарії — багато в чому є жертвами лівого міфу про Захід. Справа в тому, що, починаючи зі згаданого Руссо й закінчуючи Франкфуртською школою, мало не вся сума європейської гуманітарної культури була різко опозиційною щодо європейського ж світу. І нам дуже часто уявлялося, що раніше чи пізніше цей світ спробує вийти у тому чи тому швидкісному режимі за власні межі у бік певної абсолютно альтернативної цьому світу утопії. Цього не сталося, від французької революції до наших днів в основних своїх рисах, першорисах, європейська структура залишається такою самою, якою вона починалася на схилку XVIII — початку XIX ст. По суті, це вражаючий факт світової історії. Це свідчить про те, що в основі європейської історії лежать певні засади, значною мірою довколишнім світом не сповідувані. Я пам'ятаю, як колись мене вразила сама думка видатних європейських культурологів про те, що, скажімо, Індія почала потерпати від кризи ще задовго до з'яви англійців. Китай наприкінці XIX ст. заходить в абсолютну стагнацію. Тобто навіть великі культури не змогли вирішити проблему свого виживання. Європа вирішує цю проблему в згаданій системі координат. Повторюю — християнська антропологія, римське право і, скажімо, не просто філософія, а пафос праці. Усі ці засади йдуть назустріч одна одній, і кінець-кінцем ми бачимо світ, який так чи так вміє виживати.

Я міг би навести сотні фактів, що свідчать про те, що Європа — це регіон, який вміє навчатися на власному досвіді. Жодним чином не хочу ображати присутнє тут панство — представників Франції, але я згадую про те, що 1948 року на Мадагаскарі почався процес, різночле подібний до того, що відбувалося, скажімо, у Чечні на початку 90-х років, тобто якась спроба політичної емансипації колонії. 1948 року офіційна Франція на це відповіла приблизно так, як міністр Куліков та міністр Родіонов: буквально за декілька десятків днів загинуло близько 100 тисяч мальгашів. Але вслід за тим — алжирська трагедія, яка за своєю фактурою вже значною мірою відрізняється від того, що відбулося на Мадагаскарі. Від риторики про те, що Алжир буде іншим, але залишиться французьким, кінець-кінцем Франція перейшла до якоїсь іншої політики. І в мене таке враження, що відповідна парадигма, відповідні приклади саме такого ось навчання ми можемо знайти у десятках інших галузей європейської історії XIX—XX ст. Це світ, який навчається власному історичному досвіду. На початку

1930-х років у Женеві відбувається робітнича демонстрація — чи то ліва, чи то права, чи то комуністична, чи то фашистська; недосвідчена женеvська поліція, як у Новочеркаську, починає стріляти досить хаотично, і в результаті — кілька десятків трупів. Але вслід за тим з'являється пам'ятник, на якому написано «Більше ніколи!». І загалом все це стає вже антикваріатом тамтешньої історії. І в кінцевому рахунку — це похідне від тих самих засад.

Що ж відбувається з парадигмою цієї культури на інших ділянках світу? А відбувається явище безмежно тяжке та, я б сказав, навіть трагічне. Справа в тому, що інші регіони світу починають абсолютно дублювати Європу, але не в тому напрямку. Вони починають з того, чим Європа, по суті, закінчує — вони починають з суми технологій. Те, що виникло в Європі наприкінці XV — початку XVI ст., раптом виникає немов би на початку нового циклу в цих самих регіонах. Наслідки відомі: коли покійний іранський шах збирався побудувати 20 атомних електростанцій, коли він оголосив свій індустриальний бум, коли вслід за тим на іншій ділянці — у комуністичній Польщі — також виник гігантський індустриальний бум, то нічого ці регіони не отримали, крім безмежної психологічної, фінансової й просто онтологічної втоми відповідних народів. Очевидно, треба починати з іншого. Справа в тому, що на можливості відтворення європейської моделі я дивлюся, чесно кажучи, трохи скептично, тому що часу вже немає. Тому що, на жаль, Європа, збуваючи свої певні негативні засади, навчила, скажімо, міжнаціональним конфліктам довколишній світ у самому широкому сенсі цього слова. Але справа в тому, що на інших ділянках світу певні катастрофальні сюжети європейської історії розгортаються на повну силу, однак без протидії зазначених позитивних механізмів європейської культури.

Тим не менш, мені здається, ми маємо робити те, що у радянському фільмі «Голова» пропонував робити один із голів. Коли його спитали, що далі робити, він сказав: «Продолжать пахоту». Працювати у напрямку, який продовжує зусилля, що ведуть свій початок від християнської антропології, римського права та від європейського пафосу праці. Маю вам сказати, що у національній українській історії, за усього її нескінченного трагізму, я вбачаю множину розрізнених, але переконливих елементів і того, й іншого, і третього.

Жорж Ніва:

Я почну не з «першородного гріха», а з ось цієї проблеми перекладу — поганих та неточних перекладів. В Європі багато мов, проблема

перекладу — одна з головних культурних проблем, тому що без перекладачів, без перекладу та без видавців для того, аби видавати ці переклади, не буде Європи, не буде відчуття Європи. Ми не знатимемо один одного з однієї простої причини, що ми не можемо знати усі європейські мови, за винятком, можливо, деяких дуже обдарованих поліглотів. Це, між іншим, проблема в Європейському парламенті у Страсбурзі. Ось додасться ще шість, ще десять країн, — і, я чув, там технічні проблеми множаться до нескінченності: чи треба перекладати грецьку на датську, датську на українську тощо. Є цікава книга французького історика Ремі Брага «Європа, римський шлях», в якій він пропонує тезу про те, що головне, що Рим дав нам, — це право, це римське громадянство для усіх провінцій, але перш за все — це вміння перекладати, й перекладати не рабськи, а перекладати активно, перекладати грецьку культуру на зрозумілішу мову для усіх варварів, для усіх провінцій. Це він називає «Via Romana», і от цей Римський шлях, який ми з Вадимом Скуратівським бачили в одному куточку Савої, — і в усій Франції, як і в усій Європі, всередині *limes'a*, тобто всередині Римської імперії, є залишки цих знаменитих римських шляхів, — цей *via Romana*, він не лише для вояків, не тільки для когорт, він також і для культур, для технік, це вміння перекладати з однієї культури до іншої культури.

Як поставитися до цих трьох визначень Європи, які нам було щойно дано: християнство, римське право і пафос праці? Я, можливо, уточнив би третій термін — вміння реформуватися, і особливо у релігійній галузі. Гасло Кальвіна та протестантизму: «*Ecclesias santa reformatanda*» — «Реформація ніколи не закінчується», мені здається, що тут був доданий елемент, найважливіший для розбудови Європи, що царство Боже ніколи не встановиться на землі за нас, що ми маємо весь час реформувати ту установу, якою уособлюється царство Боже на землі, тобто церкву. Тут вимальовується, напевно, якась відмінність між Сходом та Заходом, між правою та лівою легенями Європи, говорячи словами Йоана Павла II, тому що реформація як ідея грала роль і в православ'ї та на Русі, але не таку, як на Заході. Завжди реформувати. Але я читав дорогого мені письменника Олександра Солженіцина, читав все, що він написав, аж до його останньої книги «Росія в обвалі», і я бачу, що в його історіософських поглядах саме реформація була помилкою. Тут Європа зійшла з рейок, і починається гуманізм, заперечення Бога, божественного — й Олександр Ісаєвич бачить у цьому початок нового гріхопадіння. Я тут розходжуся з ним, за усієї моєї поваги до нього, і вважаю, що він робить кардинальну помилку в цьому своєму світогляді.

«Завжди треба буде реформувати Європу, й вона завжди вміє виходити з криз», — сказав Вадим Скуратівський. Зараз, на цьому етапі, ми маємо справу з уже організованою Європою — це Європейський Союз. Я належу до цього Європейського Союзу, позаяк я французький громадянин. Але, з іншого боку, я і не належу до нього, оскільки я швейцарський професор. Це має свої наслідки. Тобто як громадянин Франції мій син як французький студент може вільно обирати Шотландію, Італію, Португалію, Данію як місце навчання, отримувати стипендію, зараховуються іспити, які він може там сдавати, а мої студенти у Женеві — не можуть. Женева, Швейцарія — це острівець поза тією політичною Європою, і в цьому сенсі Швейцарія належить до блоку не-членів Європейського Союзу, як Україна, як Росія, як Болгарія, — з інших, відомо, причин. Причини просто визначити. Коли віддаленість від загальної норми надто велика, важко включити до Європейського Союзу нового партнера, якщо він не реформуватиметься активно та швидко. Тому нових членів просять реформуватися, їм дають якісь терміни. Іззовні це може виглядати навіть принизливо: ось ми дамо такий термін Естонії, а Латвії та Литві ми даємо інший термін, більший — чекайте ще. Це ідея щодо того, що одні готові, а інші не готові. Стосовно Швейцарії є формула, яку було висловлено президентом Шираком, коли він був з офіційним візитом у Швейцарії, що ось ваше місце готове — вам зайняти його. Ніхто не заперечує, що Швейцарія має повне право сидіти за європейським столом. Але вся справа у тому, що Швейцарія не хоче, що її політичні партії та її уряд — дуже «за», а її народ — дуже «проти». Дуже, — скажімо, 55% населення на усіх референдумах. І це приводить мене до питання, що таке цей внутрішній кордон в Європі, як ми визначаємо його, — як визначив Вадим Скуратівський, Європа як терен культур, які пов'язані між собою, перекладанні одна одній, — кордон між нею і тією Європою, яка і є гострою проблемою. Цей новий кордон, на мій погляд, — перший предмет тривоги для нас, європейців, що це нове об'єднання, кінець-кінцем, створює нові поділи, що буде Європа №1 та Європа №2, що повторюється новий *limes* римський, трохи інший, але який кінець-кінцем збігається з кордоном між Римом та Візантією, й Україна знаходиться на цьому кордоні, він проходить через Україну, й це робить українську проблему, здається, особливою.

Як вийти з цього? Якщо буде кордон між Польщею та Україною, то, безумовно, вам буде важче їздити до Польщі, тому що ми, шенгенські громадяни, вимагаємо, аби наші кордони були добре

охоронені. Від кого? Ну, від емігрантів, від людей, які шукають місця праці. Ми готові їх впускати, але у невеликій кількості, та шукати нових квот. Це одна з проблем. Я думаю, що відповідь на цю найскладнішу проблему полягатиме у реформуванні цього нового Європейського Союзу. Мені здається, він не може залишитися таким, яким він вигаданий у Маахстріті.

Напевно, доведеться визнати факт, що Європа дуже різноманітна за своїми культурами, але має спільні можливості вирішувати ці проблеми, хоча іноді здається, що вона у безвиході. І коли польський драматург Віткачис вчинив самогубство у день вторгнення військ двох сусідів на польську територію, він своїм самогубством хотів сказати, що Європа скінчена. Нема місця Польщі, й нема місця Європі на цій землі. Він помилився, дякувати Богові, ми подолали 39-й рік, але, тим не менш, це не так далеко від нас. Французький філософ, трохи старомодний сьогодні, писав такий заголовок: «Citoyen contre le pouvoir» — «Громадянин проти влади», — що той громадянин, хто завжди проти влади. Ну, російському інтелекту ця ідея знайома. Але ось вам французький переклад цього радикального у французькому сенсі філософа: завжди має бути опозиція, хтось має служити нації в опозиції. І я думаю, що якщо бути Європі — має бути опозиція Європі, і, можливо, ця друга Європа має завдання показати якісь шляхи опозиційні, у доброму та творчому сенсі цього слова, Європі.

Олександр Потехін:

Перше запитання — куди прямує Україна? Найпростіше звернутися до офіційної позиції керівництва цієї країни. Україна йде до Європи, до речі, й Росія йде до Європи, — якщо звернутися до їхніх виступів. Але у найзагальнішому вигляді я б на це запитання як соціолог відповів би таким чином: сьогодні чи, скажімо, з моменту проголошення незалежності Україна не йде нікуди. Звичайно, порівняно з Радянським Союзом вона до Європи наблизилася, тут немає жодного сумніву. Я кажу про точку відліку — незалежність, надії й таке інше. І слід, мабуть, для того, аби визначити шлях, говорити про геополітичні орієнтири. Тобто, а на кого можна орієнтуватися, куди можна йти? Я думаю, що в якості таких орієнтирів можна чи треба розглядати, в першу чергу, чотири: перший — це Європа, і, на жаль, звичайно, по всіх критеріях, запропонованих паном Скуратівським, в Україні я не вбачаю жодних виявів чи тенденцій.

Друге — США. Що відбувається зі Сполученими Штатами? У найспрошеному вигляді, звичайно, Америка йде з Європи, цей про-

цес почався, він однозначно йде, темпи його можуть змінюватися, коли Європа подолає усі ті труднощі, пов'язані з певними політичними рішеннями, можливо, модернізується Маахстріт, американці поступово, неухильно та неповністю витискуватимуться з Європи, тому що ту роль, яку вони грали в Європі, починаючи з рішення вступити у другу світову війну, — цю роль вичерпано.

Третє — Польща. Безумовно, знов-таки, якщо говорити дещо спрощеним чином, на Польщу покладено і Європейською спільнотою, і Північно-Атлантичним союзом функцію країни, яка є не лише прикладом, а й адвокатом України на міжнародній арені в її міжнародних справах. На жаль, привабливість польського досвіду в очах населення нашої країни мізерна. 2% населення впевнено говорять, що зближення з Польщею — це магістральний шлях розвитку України, хоча цілковито зрозуміло, що з мірою зростання інтегрованості Польщі до Європи (вона вже ступила на цей шлях, і вона його з успіхом пройде), звичайно, Україна опиниться у сірій зоні. Хоча об'єктивні підстави та перспективи (об'єктивні, я підкреслюю) для того, щоб, скажімо, шенгенські бар'єри були другорядною річчю, в нас з Польщею є. В нас є спільні інтереси, в нас є Чорноморсько-Балтійський коридор, в нас є економічні передумови і так далі, і тому подібне.

І нарешті — Росія. Я сказав би, що стало наочним вже зараз, що історичні шляхи України та Росії розходяться. Тобто, якщо досі в очах половини населення України відтворення так званого слов'янського союзу — це для нас магістральний шлях, то для мене цілковито очевидно, що об'єктивних передумов для того, щоб слов'янська єдність реалізувалася, нема. Ми розходимося з Росією, і, дай Бог мені бути поганим пророком, Росія сьогодні розвивається за, можливо, найгіршим з можливих сценаріїв розвитку цієї країни.

Говорячи про ці чотири орієнтири: Європа, США, Польща та Росія, я б сказав, що мені здається, — виходячи, можливо, не з кращих геополітичних факторів, з проблем побудови нової системи міжнародної безпеки, якої загалом-то немає, — я думаю, що перспектива для України полягає в першу чергу в тому, що все-таки неминучим для Сполучених Штатів Америки є пошук в Україні тієї точки опори у цій системі балансів, стримувань та противаг, яку вона природно посяде. Це не означає, що це буде союз з Україною проти Росії, це буде те саме створення балансу, яке необхідно. Для Польщі та для Європи загалом Україна буде буфером, як би вона не бажала цього уникнути, це теж об'єктивно, і вона ним стане. Треба просто мужньо зізнатися, що Україні доведеться в основному виживати, не будучи

залученою ані до єдиної системи Радянського Союзу-2 чи союзу слов'янських народів, ані до європейської системи. Я б вам навів лише один такий простий приклад: ще минулої зими, коли я задавав запитання провідним НАТОвським керівникам, теоретикам, стратегам: «Скажіть, у випадку справжньої повномасштабної кризи в Росії, яка загрожувала би якимось чином існуванню України, Україна буде прийнята до НАТО?», — загалом-то говорили: «Так». Високий відсоток того, що якщо Росія перетворюється на джерело всеєвропейської чи світової загрози — шлях до НАТО Україні відкритий. Коли Росія стала все-таки скочуватися та вступати на цей шлях (я кажу: дай Боже, аби він не виявився таким швидким, різким, обвальним тощо) — тепер вже мова про те, що Україна автоматично отримує право стати членом НАТО, миттєво забирається зі столу. Тобто виживати цій країні доведеться самій і, очевидно, маючи своїм союзником Сполучені Штати. Це не означає, що американці в якійсь конфліктній ситуації з Європою тощо — ні. Але у зв'язку зі зменшенням можливості Сполучених Штатів впливати на своїх союзників та на Європу загалом Україна має цей потенціал. В принципі, звичайно, в Україні зараз унікальний шанс, позаяк на Сході ситуація погіршується, загострюється, й криза буде поглиблюватися, вона може бути, звичайно, різноплановою, і на цьому тлі Україні легше виглядати цікавим партнером і потенційним членом Європи. Але цей шанс реалізований не буде. І реалізований він не буде через якість політичної еліти, яка існує у цій країні сьогодні. Тобто жодних надій в мене на те, що завтра чи навіть після наступних президентських виборів ця країна знайде в себе потенціал для того, щоб все-таки інтегруватися до Європи й не зависнути між Європою та Росією як певний буфер, — в мене оптимізму на цей рахунок, прямо кажучи, нема. Ну і звичайно, треба враховувати традиції європейського егоїзму. Я думаю, що це теж могло б додати більшої тверезості.

Звичайно, наша еліта вся готова до Європи сьогодні, включаючи керівництво лівих партій. Ми проводили серед них опитування, й усі вони: «Ну що Ви, європейська інтеграція — це чудово!». Але найперше — вони не знають, що це таке. Рівень дійсного розуміння таких елементарних речей: а що таке Європейський Союз і як він працює, що треба тощо, — цього немає. В нас усі європейці, уся еліта наша — європейці. Населення в нас європейське відсотків на 20. Відсотків на 50 — просхідне, але це змінюватиметься. Це змінюватиметься, тому що порятунку на Сході нема, порятунку з Заходу очікувати також наївно, так що треба задовольнятися тим, що є.

Леонід Фінберг:

Дякую, Олександрє. Я хочу запропонувати історикам та філософам, у першу чергу, продовжити цю дискусію. Мені б хотілося, як в нас завжди відбувається, щоб у першій частині ми звернулися до перших наших питань, а питання геополітичні, політичні ми обговорили би вже після перерви. Тому, якщо історики відгукнуться, буду дуже радий. Ось пані Наталя Яковенко просить слова.

Наталя Яковенко:

Таким чином, що таке європейська цивілізація як цінність? Шановні колеги, мені здається, що у цій фразі вже закладено певну ваду. Тому що, якщо ми ставитимемо таким чином запитання, то, відповідаючи на нього, ми маємо шукати дещо приємне, те, що становить цінність європейської цивілізації. Якщо ми в цій фразі відітнемо її заключну частину й просто спитаємо, що таке європейська цивілізація, можливо, ми дещо інакше формулюватимемо нашу відповідь. Ми не шукатимемо якихось характерних, але загалом приємних рис європейської цивілізації, а спробуємо відповісти на головне запитання: «Якою може вважатися головна риса європейської цивілізації, що відрізняє її від інших цивілізацій, скажімо, від азійської цивілізації?».

Загалом, я цілковито згодна зі схемою, з триадою, запропонованою професором Скуратівським, але якщо звести це до однієї відповіді, то я би з цієї триади вибрала лише один пункт, та й то у відповідній інтерпретації — це римське право, не так право, як систему юридичних, процесуальних, скажімо, приписів, як право, яке породило феномен приватного. Якщо ми слово *privatus* переведемо дослівно, в нас вийде «привласнений», і мені здається, фактор присутності приватного, привласненого, властивого тільки мені, належного лише мені, — або у формі власності, або у формі особистих свобод, або у формі недоторканності особи тощо — ось це те, що кардинально відрізнятиме європейську цивілізацію від широко витлумаченої азійської цивілізації, де відповідно у цій ось дихотомічній парі європейському приватному відповідатиме колективна засада. Розмита засада індивіда. Й ось це європейське приватне, мені здається, наявне в європейській цивілізації в усьому, починаючи від становлення права особи, яке спочатку отримували англійські лорди та барони Великою хартією вольностей, до того, як кожна людина стала носієм свого власного недоторканного права, до присутності множини маленьких

незалежних держав, про суверенність яких можна у кожний конкретний момент до нескінченності дискутувати, тому що це також та «привата», тільки вже на якомусь політичному рівні, й так далі, й так далі. Цей ось момент приватності розлитий в європейській культурі, в європейській цивілізації в політичному, соціальному, матеріальному, юридичному, тобто у всьому тому, що становить характерну ознаку саме європейської культури та європейського світосприйняття, в тому числі й християнського світосприйняття, коли внаслідок Реформації людина теж як приватна одиниця отримала право сама обирати собі, в якій вірі, в якій конфесії вона хоче спокутувати «оригінальний гріх», з якого ми почали. Тобто в християнському сенсі також.

Якщо ми звернемося до риси, про яку говорив професор Скуратівський, про феноменальну здатність Європи знаходити вихід з кризових ситуацій у механізмах реформування, мені здається, що успішність європейських реформ ґрунтується головним чином на тому, що приватна людина починає вважати, що ця реформа корисна. Гіпертрофований варіант цього приватного, що розвалює державу, — це Річ Посполита, розвалена зсередини гіпертрофованим розумінням приватного, ну й так далі, приклади можна наводити тут до нескінченності.

І якщо тепер ми звернемося до України, а професор Ніва цілком справедливо нагадав, що по Україні проходить *limes*, то я б сказала, що в Україні *limes* проходить не лише по території, а й по головах. І якщо ми звернемося до історії України, — а, можливо, якщо побажаємо, знайдемо ремінісценції до цього до сьогодні, — то ми завжди знайдемо в Україні у кризові моменти зіткнення сприйняття світу через домінування приватного й через домінування колективного, тобто, використовуючи тривіальну метафору, ми щоразу переконуємося, що Україна — це перехрестя між Сходом і Заходом, Україна — це терен, на якому однаково присутні Схід і Захід, причому, за моїми спостереженнями, Схід присутній значно більшою мірою, ніж може здатися на перший погляд. Мені зовсім нещодавно довелося писати доповідь на цю тему, і в процесі складання цієї доповіді я сама була вражена, як багато східного є в Україні. І повертаючись до цього вічного для України зіткнення Сходу та Заходу, я могла би намагатися стверджувати, що приватне, західне завжди присутнє на рівні еліт, а східне, колективне завжди присутнє на рівні низів. І саме це зіткнення призводило раніше до катастроф в історичному просторі України. Думаю, що певною мірою воно дає знати про себе, воно присутнє й сьогодні в нашому українському світі.

Володимир Ричка:

Говорячи про цивілізаційні цінності, ототожнювані з Європою, я б хотів звернути вашу увагу на ті далекосяжні наслідки, які криються в особливостях стосунків між церквою та державою. На відміну від православного світу, де авторитету держави було підпорядковано церкву, де держава абсорбувала й підпорядкувала розвиток усіх інституцій, у Західній Європі церква та держава представляли два взаємні авторитети. Відповідно культурно-історично ці інституції розвивалися автономно, що не могло, безумовно, не вплинути на становище індивідуума, який рано набув певної автономії щодо держави й який порівняно рано набув громадянських свобод, прав громадянина та людини. Інший фактор або фермент формування культурно-цивілізаційних засад Європи — це *civitas* — місто, з його писаним правом та досить автономними науково-освітніми корпораціями — університетами, що рано відокремилися від церкви. Я не буду детально розкривати цю тему, це зрозуміло.

Сьогодні неодноразово говорилося про те, що українське суспільство розвивалося на стику двох культур — західної та східної, ну, безумовно, це не могло не залишити глибоких слідів у свідомості та політичній культурі України. Ілюстрацією цьому може бути, наприклад (мій улюблений образ), козак Мамай, який одягнутий у східний одяг та складає вірші латиною. Й ось я хотів би торкнутися цієї інтерцивілізаційної ролі України. Вона, на мій погляд, не обмежувалася такою комунікативною роллю між східною та західною цивілізаціями чи західною та православною цивілізаціями. Україна виступала ще й передатчиком духовно-культурних цінностей з відкритішої частини цього соціуму — відкритої зовнішнім впливам — до закритішої, ізольованої, московської. І в цьому зв'язку після останньої третини XVII століття, після Андрусіва — як злітає роль Києва, переданого Москві: для Москви Київ стає тим, чим для Києва в XI столітті були Костянтинополь та Єрусалим. Перелік відомих церковних діячів та вчених-просвітителів, напевно, зайняв би не одну сторінку. Й ось тут я хочу підійти до тих заклят, які лунають у засобах масової інформації про «споконвічну європейськість України». Мені здається, що говорити про це потрібно в іншій дещо площині. Реєвропеїзацію України треба розглядати, на мій погляд, не як втечу від народів-сусідів, а як абсолютно закономірне прагнення до того, аби повернути ту провідну, панівну роль України у східно-православному світі. Ну, звичайно ж, мова про сферу духовно-культурну.

Володимир Климчук:

Я хочу внести певні корективи до тих положень, які тут пролунали. Саме на якомусь історичному матеріалі. Вочевидь, у IX столітті відбувалося досить серйозне розмежування двох позицій: православної та католицької. Погляньмо на католицьку позицію: тримовність — так звана ересь, хоча це не ересь, але догма. І православ'я виступає за грецькою традицією. По суті, Кирило та Мефодій вводять доміную абсолютного, я б сказав, інтернаціоналізму. Справа в тому, що Кирило і як теолог, і як філософ, і як цивілізаціоніст є, грубо кажучи, інтернаціоналістом і послідовником та апологетом апостола Павла. Зазначу, що у «1-му Посланні до карфагенян» апостол Павло називає себе поліглотом, він більше за інших знає мови. І постає проблема перекладу, вживання мови. А на той час мова Святого Писання вже помножена, по суті, на мову грецької філософії — це вже вищий рівень теоретичної думки. Каролінгські священники, Венеціанський собор чи Синод ставлять фундаментальну перепону ось цьому цивілізаційному процесу, який йде з Візантії, йде від православ'я, йде на Паннонію, на Моравію, йде на Болгарію, Сербію, на Київ, на Україну й продовжується вже й на Москву. Так що говорити про якісь витоки європеїзму як про прямолінійний шлях до цивілізації я б не став.

Наведу лише одну репліку. Скажімо, Маркс — це витвір європейський, креатура європейської культури та цивілізації. Росія та Україна, власне, отримали європейське щеплення. На них було досліджено цю цивілізаційну модель. Справа в тому, що в Україні на початку XX ст. не було жодних інших партій, окрім соціалістичних, так само як немає й по сьогодні, тому що ідея соціалізму була європейською та найпередовішою, це ідея модернізму, футуризму. В усякому випадку, інтегральна свідомість ані Сходу, ані інших світів її сюди не принесла. Тому я хочу сказати, що, входячи до Європи, — куди ми дійсно хочемо йти, куди нас не звать, й куди, вочевидь, не йдуть з якихось міркувань, навіть геополітичних, тому що людство живе приватними міркуваннями, — шукати собі союзника шляхом комбінацій в Америці й сподіватися, що внаслідок такого дивного пасьянсу звідти прийдуть інновації чи інвестиції — це більш ніж наївно. Тому я стою на позиції, що досить тут свого розуму, цілком досить. Економічні та інші користі можна отримати в Росії та на Сході, я не вважаю, що лише Росія — це Схід, сонце сходить десь в Японії чи в Китаї. Рівною мірою їх можна отримати й на якихось інших напрямках. Тим більше, що усі створювані спільноти — це обов'язково і приві-

леї, й обмеження. На сьогодні Україна спрямована виключно на привілеї. Але вони так просто не даються. Щоб щось отримати, треба щось дати.

Костянтин Сігов:

Мені здається дуже важливою тема, що пролунала, про множинність Європи. Є Євросоюз, про який йшла мова, — це одна Європа. Мова йшла про іншу, опозиційну неначе, Європу, хоча тут, можливо, варто відшукати якийсь інше визначення. Так чи інакше, виникала третя, четверта... Європа множинна. Вона множинна не лише територально чи політично, вона множинна за рівнем тих спілкувань, які існують між країнами, що її складають. І одна з масових історичних характеристик — це те, що Європу ніколи не об'єднувала одна імперія. Питання, яке неминуче виникає: чи буде Європейський Союз аналогом певної імперії, та яка ситуація постане на його кордонах? Ситуація в якомусь сенсі безпрецедентна, тому що ніколи одна влада множину народів та країн Європи не об'єднувала. Й ця безпрецедентна ситуація ставить як раз питання про множинність тих европ. Хвала Богові, що сьогодні так звана «інша Європа» не зводиться до вбогих східних сусідів, а що є такий багатий та внутрішній сусіда, як Швейцарія, — це свідчить, що ця інакшість, іншість може існувати всередині самого Європейського Союзу. І мені здається, що цю дуже важливу характеристику інакшості треба було б зафіксувати й зрозуміти як майбутню проблему та тему. Цілком очевидно, що для країни, в якій ми живемо, ця тема буде довготерміновою, й дуже важливо, щоб вона не звелася до одного якогось жорсткого параметра на кшталт шенгенського кордону, який згадував наш гість-європесць, чи до параметра НАТО, чи до якогось ще однозначного параметра, межі, бар'єру, який переступити не можна. І тоді, фіксуючи множинність рівнів, на яких Європа визначається для нас: один — це заборона, яку ми не можемо переступити. Інший — де, навпаки, цієї заборони немає, й дуже важливо зрозуміти, що самої заборони немає й рух відкритий; на третьому — ще своя ситуація.

Ми дійсно виходимо на проблему перекладу, на проблему мов. Кумедно, що сьогодні, коли женевський професор телефонував до Швейцарського посольства, йому довелося говорити англійською, секретар відповідала англійською. Я був присутній при цьому й згадав нашу давню суперечку про те, що за *global language* присутній в Женеві та Брюсселі, в інших містах, де йде обмін малих мов та великих.

І дійсно, існує дуже бідний, усім зрозумілий рівень ось цієї глобальної мови, який слугує якимось мінімумом комунікації для тих, хто в ЄСРП вивчав English, або для тих, хто в інших європейських країнах теж вивчав цей самий English, і цей мінімум комунікації є першим рівнем, за яким одразу виникає проблема другого. Проблема другого, та, яка у Страсбурзі ставиться, множинності національних мов, — чи то грецької, датської чи української, — вона ставить питання про колективні мови, мови національні, мови країн. Й те, що ця множинність буде в Європі постійно присутньою й цим відрізнятиме її від Америки, де з іспанською навіть ця проблема ставиться зовсім інакше, — це, можна сказати, назавжди, тобто ця множинність буде тут, і питання множинності мов залишиться. Й так чи інакше, ведучи діалог з іншими європейськими країнами, можливо, варто саме підкреслювати, що Україна веде розмову не взагалі з Європою, а з різними культурними традиціями. Дуже важливо зазначити, що за цим другим рівнем йде третій, а саме: за цими колективними, національними мовами, які одну на одну, принаймні у Страсбурзі, доводиться перекладати, йде найважче визначуваний, але насправді «вітальний», вирішальний рівень — це рівень особистого мовлення, індивідуального мовлення, який сьогодні є найвразливішим і в Західній Європі. Сьогодні згадувалося про кризу, зокрема, у тому ж Європейському Союзі чомусь дуже мало уваги до цього самого особистісного мовлення, воно — найбільш особистісне, наприклад, у поезії. Поезія, як ви знаєте, — або література в якихось дуже індивідуальних формах, або мистецтво, або навіть архітектурний пошук, тобто там, де особистісне мовлення виявляється та набирає певної форми, — ця форма у величезній кризі. Про це говорять усі люди літератури та мистецтва у Західній Європі.

Ми знаємо зовсім з іншого боку цю проблему, тому що ЄСРП — це в якомусь сенсі спроба апофеозу якоїсь глобальної мови, яка була би не просто зв'язком певним комунікативним, як англійська, а глобально, аж до того, що вона мала покрити усі ментальні закутки й витиснути усі інші діалекти. Реванш національних мов, по суті справи, лише трохи відкриває питання про третій рівень особистого мовлення, який буде вирішальним у питанні про те, наприклад, як швидко поезія Стуса увійде до колекції «Плеяди» у Франції та до інших респектабельних видань. Тобто питання про те, як особистий опір дуже владним та впливовим структурам (сьогодні це і медіа, й інші засоби інформації) буде структурувати цей постєвропейський та пострадянський простір. І мені здається, що для тих чи інших форм розвит-

ку Євросоюзу та поширення його на Схід дуже важливий негативний досвід Радянського Союзу. Мені здається, що сьогодні недостатньо пролунала тут та проблема, що ми обговорюємо проблеми Європейського Союзу у контексті краху Радянського Союзу. І зникнення одного союзу, мені здається, дуже багато може розповісти і має розповісти (розповідають цілковито недостатньо) тому новому Євросоюзу, який тільки постає, який лише шукає та намагається набути форм у вигляді влади, у вигляді єдиної економічної валюти, єдиного стилю життя тощо. У цьому сенсі я вважаю, що сама тема об'єднаної Європи ставить у глибину питання про критерії об'єднання, які були — сьогодні це вже очевидно — неякісними в СРСР, і питання про якості (які сьогодні до нас приходять, й так чи інакше ми з ними працюємо) Європейського Союзу — саме це питання буде, мені здається, відкритим. Проблематичність на найближчі десятиліття східного кордону Європи — те, що цей кордон Європи буде іншим: сьогодні Польща, завтра Україна, а післязавтра Росія — в якомусь сенсі ця кризова проблематичність буде й для внутрішнього життя Європи порушувати питання про тих інших, які інакші, причому не обов'язково негативно. Багато хто у Франції та в інших країнах голосує проти об'єднаної Європи, проти Брюсселя, який душить і так далі. Але питання у тому, як ця інакшість, як ця реакція на *global language*, — який завжди за визначенням вбогий, а інколи й репресивний, — буде артикулюватися. Мені здається важливим, щоб у нашій країні знали й дізнавалися якомога більше про множинність цих європ на Заході, про відсутність єдиного блоку «Захід», єдиної Європи, й для того, аби у тих чи інших формах, як з нами зустрічається Європа, тема інакшості піднімалася, й легітимність, законність цієї інакшості була визнана як глибока тема, як велика проблема, яка потребує ще свого перекладу.

Наталія Кочан:

Я б хотіла додати декілька своїх міркувань з цього питання. По-перше, я абсолютно згодна, що ми маємо усвідомлювати умовність поняття «об'єднана Європа». Що це поняття вельми умовне, й що за словом «об'єднана» стоїть маса суперечностей. І про єдність як таку можна говорити лише у найзагальнішому сенсі. І для того, щоб, скажімо, Північна Європа (візьмемо скандинавські країни) могла зрозуміти мову, якою говорить культура Італії, тут дійсно потрібний перекладач з двох культур, певна герменевтика, за допомогою якої країни однієї цивілізації могли б зрозуміти інших. Простий приклад: я

була свідком різкого двобою двох богословів — одна була феміністка з Данії, а інший був католицький теолог з півдня Італії, — коли вони говорили про проблему фемінізму, а саме про те, що якщо на півночі Європи мова йде про партнерство між чоловіком та жінкою, то південь — це вже розподіл ролей, дуже чіткий та дуже жорсткий, рамки якого не можна переходити. Такий елементарний приклад — візьмемо Західну Європу та Східну Європу. Це два різні культурні коди, й тут потрібна просто герменевтика, щоб пояснити Західній Європі в її категоріях, що таке Східна Європа, її культура, православ'я — тим більше. Тут я зустрічаюся з повним нерозумінням на Заході, наприклад, православ'я. Що це таке? Сутність його? Якись другорядні повторення, неоригінальна література, яка пояснює у популярних, суто західних категоріях, що є православ'я. Так само ми тут потребуємо, щоб істинний католицизм у категоріях нашої культури був пояснений, аби його зрозуміти. Взаємонерозуміння дуже велике.

Що вже казати про лінії поділу? Вже набило оскому, коли при цьому посилаються на теорію Гантінгтона. Але якщо ми візьмемо кордон, то, дійсно, на прикладі України ми побачимо, як цей кордон обходить Білорусь, обходить нашу Волинь, бере Галичину й далі йде кордоном імперії Габсбургів. Те, що є нерозуміння між католицькою культурою (цивілізацією, якщо говорити у термінах Гантінгтона) і православною — це об'єктивний факт. В Україні це мало чого нам додає, що Галичина відноситься до західного регіону. В нас там не чистий католицизм, в нас там греко-католицизм; це не цілісне, не самодостатнє явище — греко-католицизм; він є повний суперечностей, які постійно борються одна одну й продукують постійну конфліктність внаслідок несамодостатності феномену в цілому. Ми не можемо говорити тут про чисто католицьку культуру. Це створює проблему.

І поділ на колективне та індивідуальне більше простежується, на мій погляд, не на рівні еліт та простих людей. У Галичині серед простих людей, серед більшості населення ми більше бачимо вплив індивідуальної свідомості. А на Сході, за цим кордоном, там, де домінує класичне православ'я, — скажімо традиційно, православна культура, — там навіть ця так звана еліта, вона надто поранена колективним, що індивідуальне представлено в зародковому вигляді. Я маю на увазі й політичну еліту. Причому це колективне настільки понівечене й настільки деконструктивне, це саме колективне посттоталітарного виробництва. Тому позитивних моментів там дуже мало можна знайти. І тому, коли говоримо у Західній Європі про не-

обхідність вносити в індивідуалізоване суспільство більше духу колективізму, то в нашому суспільстві стоїть проблема, як внести дух індивідуалізму, персоналізму, поваги до себе, поваги до ближнього, — ось це проблема.

Володимир Кулик:

Я хочу почати з тріади, запропонованої паном Скуратівським, повторювати не буду, вже декілька разів вона згадувалася. Мені здається, щоб вийти до розуміння того, як існує в європейському просторі ця тріада, як вона структурує Європу, треба додати ще одну множинність до того, про що казав пан Сігов. Я б це назвав множинністю насильства. На мій погляд, умовна Європа відрізняється від умовної Азії ще й тим, що там держава, володар, деспот тощо, який має монополію на насильство, був відсутній, але це не позбавило окремі частини цієї тріади зовсім не мирного співіснування. І історія Європи, можливо, досить вільно мною публіцистично витлумачена, свідчить про це неодноразово. Й сучасним результатом цієї спроби щоразу спокутувати черговий спалах насильства та набувати з нього уроків, й виганяти щоразу це насильство у двері, отримуючи його наступного разу у вікно, — теперішнім етапом цього немирного співіснування є та сама проблема біженців, та сама проблема Європи як простору, огороженого стіною, проблема того, що ми можемо приймати чуже, але можемо приймати його в обмеженій кількості, як казав пан Ніва. Це дозволяє зробити відсил до ще однієї тези, що пролунала тут, — про «першородний гріх». З певним ступенем неточності я б сказав, що цим першородним гріхом для Європи як спільноти було завоювання колоній. Можливо, не вперше, але колонії ствердили, в усякому разі, після хрестових походів, — які все ж таки закінчилися прищемленими дверима, — колонії вперше на довгі роки ствердили Європу як спільноту, що живе у протиставленні іншим, нижчим. Експлуатацією цих нижчих ґрунтує своє єднання у різноманітності та всезростаючий добробут. Це зродило для Європи багато проблем філософських, осмислення того, що таке людина, її власність, сутність вільної душі, рабство, усі ліберальні вольності. Це зродило сучасну проблему лівого інтелектуалізму з його граничними виявами бунту супроти цієї Європи, супроти цього ладу, що не змінювався у цьому головному сенсі, до заперечення цього ладу його першими інтелектуалами, — знов-таки як спроба спокутування цього гріха, — тобто, мені здається, що динаміка цієї системи не вичерпа-

на досі, й сказати, що Європа в цьому сенсі виявила успішний приклад подолання криз, я б не зміг.

Щоб повернутися до України, я хочу звернутися до ще однієї тези пана Ніва — про самогубство Віткациса. Його висновок про те, що Європа скінчилася, виявився передчасним. Тобто Європа зуміла й це абсорбувати та подолати. Я б повернувся до ще одного — в цьому сенсі гіркого — розчарування східноєвропейського інтелектуала поведінкою Європи, а саме до останнім часом у нас часто згадуваного есе Мілана Кундери «Трагедія Центральної Європи». Первісний жах східноєвропейського інтелектуала від того, що Європа гине, що люди у 56-му році у Будапешті готові були вмерти за Європу, а опинившись на Заході — ті з них, які не вмерли, — зрозуміли, що ту Європу, яку вони собі вимріяли, ніхто не збирається захищати, — в усякому разі, так, як вони... Я б сказав, що для мене як ще східнішого європейця чи вже не європейця — це достатній привід для того, щоб до такої Європи не прагнути. Тобто не намагатися перейняти ту триаду, тим більше, що усі спроби, як нам сказав один з доповідачів, приречені на невдачу, тобто ми апріорі програємо Європі, якщо намагаємося грати на її полі.

Що б я вважав бажаним, але навряд чи можливим, залишити — це право. Один зі стовпів тріади, на якому ми могли би будувати свою Європу, позаяк це та мінімальна доля хаосу, максимальна доля ладу, навіть у вигляді такого неповного подолання кризи, неповного вилікування від цього самого насильства. Це було б можливим, якби до цієї дихотомії упорядкованих західних індивідуалістичних еліт та східних стихійних колективних низів не додавався радянський досвід, який, на жаль, як ми бачимо, еліти трансформували до невпізнанності. Звичайно, вони знов декларують орієнтацію на Європу, й, звичайно, вони досить індивідуальні в сенсі захисту свого інтересу, але їхнє небажання, невміння, неусвідомлення як цінності права, небажання дотримуватися його, нерозуміння того, що побудова відносин їх між собою, їх із суспільством на праві їм самим, — а якщо не їм, то їхнім дітям, в усякому разі, — набагато більше дивідендів принесе, прагнення будувати стосунки, що переходять плавно під килим від очей суспільства, — це робить дуже проблематичною спробу побудувати нашу Європу за зразком дотримання права, за зразком узгодження інтересів багатих та вбогих, українців та росіян, східних та західних, вуглекопів та вчителів й усіх їх з президентом на підставі права. У цьому сенсі в мене немає досить оптимізму для того, щоб сказати, що досвід та достатній час («время и

труд все перетрут» — з пафосом праці) — достатні ліки для того, аби всього цього уникнути, тобто немає відповіді на кардинальне запитання: чи накопичується у нашому суспільстві конструктивне, а деструктивне розсмоктується, чи навпаки? Рухаємося ми у цьому сенсі до Європи чи, умовно кажучи, до анти-Європи — Азії?

Остання маленька теза про проблему перекладу — дуже важливе зауваження про горизонтальну перекладанність культур та про перекладанність вертикальну з рівня глобального на рівень національний, регіональний та на рівень індивідуальний як про один із факторів існування Європи. З'ясувалося, що ми й тут виявилися дуже кепськими, в усякому разі за ці роки, учнями. Зверніть увагу: дуже активно, радісно ми сприймаємо те, що не потребує перекладу, а саме російський кіч, російську попсу, а не те, що вимагає хоча б мінімальних зусиль з перекладанності. Те, що нам потрібно з перекладом — польська Галичина, — залишилося на абсолютному маргінесі. Навіть там експансія цього неперекладанного є фактором, який зараз, на жаль, Україну об'єднує.

Євген Головаха:

Я спробую розглянути цю проблему у досить обмеженому аспекті та, можливо, приземленішому, спираючись на деякі результати досліджень, які проводять соціологи останнім часом. Й одразу хочу зазначити такий цікавий факт: незважаючи на те, що в останні роки, починаючи десь із 91-го року, відбувається розмивання декларативної демократичної свідомості населення України (це факт, що фіксується буквально у всіх опитуваннях громадської думки), — мова йде про те, що демократичний пафос, яким був охоплений народ у 90-91 роках, поступово якось знижується, і йому на зміну знов повертається комуністична декларативна ідеологічна система, на кшталт цінностей патерналізму, цінностей повної залежності від держави, про те, що має бути повна соціальна рівність тощо, — ось такі цінності починають поступово повертатися, але одна залишається непорушною, починаючи з 91-го року, коли було перше міжнародне опитування, й Україна виглядала нічим не гірше, ніж Польща й низка інших країн колишнього соціалістичного табору. Є таке питання: «Чи вважаєте Ви, що Україна має жити так, як живуть розвинуті капіталістичні країни Європи та США?». На це запитання завжди більше половини (від 51% до 55% за різними опитуваннями — ці коливання природні) відповідають, що так, я вважаю, що Україна саме так і має жити. Це уявлення про те, що людина живе десь там на Заході гідно, — воно не розмивається, незважаючи на усі проблеми перехідного періоду. У

зв'язку з цим виникає питання — звідки взагалі таке уявлення в людей, що там на Заході люди живуть гідно, й ми також так мали б жити? Саме така система має бути в Україні. Я думаю, все-таки є певне загальнолюдське розуміння, що є гідний образ життя, а що є не гідний, — те, що ми називаємо, можливо, загальнолюдськими ідеалами. У цьому сенсі, безумовно, Західна Європа (я користуватимуся цим терміном), звичайно, ближче до цього загальнолюдського ідеалу, тому що вона забезпечує гідніші умови існування. Й це наші люди добре розуміють, в усякому разі, більшість із них, тому що лише меншість (десь 25%) вважає, що нам такий образ життя не потрібний. А решта не висловлює своєї думки, що для нас взагалі дуже характерно. Але що ж заважає, якщо переважна громадська думка на користь того, що треба б такий образ життя й нам вести? Щось заважає, безумовно. Свого часу була така концепція в соціологів, побудована на залежності: чим молодша людина, тим демократичніше вона налаштована — абсолютно жорстка пряма залежність, і зараз вона фіксується, й тоді фіксувалася: найдемократичніше налаштовані 17-річні, а найменш — 80-річні. Й так воно все рухається: серед 20-річних 70% виступають за західний шлях, а серед 80-річних — лише 30%. Ідея була така, що вимруть ці генерації, які просто виховувалися усім своїм життям, підуть ці когорти, прийдуть нові, демократично налаштовані, й Україна рушить вже у тому напрямку, подолає цю інерцію пострадянського розвитку. Але парадокс полягає в тому, що чим більше вибуває прокомуністично налаштованих когорт, і чим більше до нашого контингенту опитаних вливається тих самих молодих людей, тим гіршими стають результати з точки зору їхньої оцінки демократичної перспективи країни. Цей парадокс пояснюється, звичайно, важко. Можна пояснювати його найпростішим чином: люди не витримують труднощів перехідного періоду й здають свої демократичні позиції мірою дорослішання. Це — перша позиція. Але насправді ж нема масового уявлення про те, що зворотній шлях, загалом кажучи, можливий. Бо коли ми говоримо про те, чи йде Україна до Європи, чи рухається кудись у зворотньому напрямку, ми ж не уявляємо, що таке інший напрямок. Переважна більшість переконана зараз, що ось того Радянського Союзу, який був, бути у принципі не може. І люди це добре розуміють. Є деякі (особливо сильні ці настрої у Росії, але вони сильні й в Україні) уявлення про певний можливий третій шлях, що ми можемо створити дещо своє. У Володі Кулика такі думки теж весь час прослизали: може, й не треба нам тієї Європи, може, створити щось більш для нас прийнятне. Але жодної визначеності немає

стосовно того, а що ж це третє. Я розумію, що тут дуже суттєвим є культурний фактор, про це тут багато говорилося, і я з більшістю висловленого згоден, про ті відмінності, які є. Я навіть додам до цього: що нас дуже серйозно від Європи відділяє, з точки зору психології, як мені здається — я з цим стикаюся щоденно на роботі, — це абсолютно інша етика праці, абсолютно. Про це не говорилося, але етика праці Європи та Америки й етика праці східнослов'янська — вони принципово різняться. Чому японці змогли пройти якоюсь мірою цей шлях на Захід (вони також західна країна)? Тому, що вони сприйняли тією чи іншою мірою етику праці, прийняту на Заході, дуже жорстку етику щодо робітника. Яку ми взагалі прийняти не можемо. В мене не далі як сьогодні був приклад, коли постало питання про те, що треба брати молодих здібних людей. Ми зараз говоримо, що ось мізки втрачаємо. А в інституті в нас був розподіл. Здібні люди зробили роботи, ми їх не можемо взяти. Чому? Тому, що нам шкода звільнити тих людей, які взагалі нічого не роблять, до науки абсолютно не придатні. Ми їх не можемо звільнити просто тому, що нам їх шкода як конкретних, живих, нікому не потрібних, нездатних, безталанних, шкідливих. Таке питання на Заході взагалі, мабуть, не стоїть. Якщо він не потрібний організації — його викинуть, якщо інший потрібен — його візьмуть. Етика праці, безумовно, нас розділяє принципово. Й звідси, до речі, відповідь на те, чому люди не хочуть йти з колгоспу. Тому що ми — колективісти? Це легенда, ілюзія. Ми — набагато більші індивідуалісти, ніж західні люди. Це я з повною відповідальністю заявляю, я завжди цей приклад наводжу. Американці, які вважаються прикладом виявлення індивідуалістської етики, — 3/4 американців перебувають у добровільних асоціаціях, тобто вони добровільно входять до колективу, ніхто їх туди не гонить, це показник їхнього колективізму як такого. В нас загнати до колективу людину можна тільки кийком. Тільки насильством її гнали до колгоспів, лише насильством її гнали до профсоюзів та й взагалі до будь-якої асоціації. І як тільки завалилася система насильства — в нас лише 10% населення України взагалі перебувають у будь-якій добровільній асоціації. Про який же колективізм може йти мова? Навпаки, ми — атомізовані індивіди, й тому-то ми беззахисні (чого нема, чи, в усякому разі, менше на Заході, чому нам і важко буде туди потрапити). Там людина, завдяки своїм асоціативним зв'язкам у рамках громадянського суспільства, не відчувається беззахисною перед державою. А в нас стабільно з року в рік питаєш людей: «Якщо уряд чи місцева влада порушить Ваші законні права та інтереси, чи зможете

Ви хоч щось протиставити цьому?» — стабільно 5—7% — що у греко-католицькій Галичині, з одного боку, так би мовити, хантингтонівській, що на православному Сході — абсолютно стабільно відповідають: «А нічого не можемо. Нічого не зробимо». Й правильно відповідають, вони почуваються абсолютно беззахисними, бо індивід владі не може протиставитися. Це лише в американських фільмах, у тій культурі, що до нас проникла, — там він може протистояти ФБР, ЦРУ, а в нас виявляється, що навіть президент не може один протистояти цій системі.

Тому є ціла низка факторів, які не дають реалізувати цю відпочаткову інтенцію жити так, як живе сучасне західне суспільство. Й спостерігається за останній (щоправда, короткий) історичний період у 7-8 років зворотній рух, поки що ми все ж таки психологічно та економічно рухаємося у зворотньому напрямку. Але взагалі кажучи, це не значить, що цей шлях для якоїсь держави принципово закритий. Мова йде про те, що ці культурні зсуви відбуваються сторіччями. Часто посилаються на Захід, що він навчив людей поважати право, але це робилося набагато жорсткішими засобами, ніж у Східній Європі. Східна Європа вчила тільки коритися державі, й тут вона була жорстокою безмежно. А Захід, скажімо, навіть цивілізована Великобританія, де кілька століть існувала Хартія, дозволяла собі вішати дітей за вкрадене яблуко, це було порівняно недавно. Там вчили деяким іншим речам і втовкмачили це. Чому німець може постояти, коли нема машин, перед червоним світлом, а ми не можемо? А нас найжорсткішими засобами вчили коритися державі, причому абсолютно не думаючи про те, чим вона там займатиметься. І ми це всмоктали у свою культуру. Я згодний з Потехінім, що на ближчу й навіть середньотермінову перспективу питання про входження до Європи, звичайно ж, не стоїть. Але як перспектива історична, столітня... Я думаю, що якщо Захід до того часу не втратить своєї привабливості...

Леонід Фінберг:

Якщо можливо, я б хотів просити присутніх тепер, коли ми перейшли до аналізу конкретної ситуації в Україні, спробувати, спираючись на якісь соціологічні, політологічні дані та дослідження, можливо, навіть на індивідуальний досвід, відповісти на питання, якою мірою право стає реальністю нашого життя. Те саме цінності — етичні цінності, християнські цінності, іудео-християнські цінності. Якою мірою сьогодні, можливо, за останні десять років, ці цінності поширюються у суспільстві, чи, навпаки, є тенденція

нігілізації. Те саме щодо етики праці. Я б запропонував по можливості у цій заключній частині нашого семінару спробувати піти цим шляхом.

Рустем Джангуз:

Мені сподобалося, що ми починаємо звільнюватися від стереотипів. Я дуже вдячний Євгену Головасі та пані Яковенко, які трохи відкоригували постановку питання. Коли ми говоримо про європейські цінності, то одразу ж вводимо Європу до референтної зони, немов би з оцінкою «плюс». Я не думаю, що це такою мірою привабливо за ближнього розгляду, і чи так Європа сама себе розцінює, позаяк у кожному явищі, у кожній спільноті є й негативні, й позитивні моменти та сегменти, які в собі ця спільнота з успіхом чи неуспіхом культивує. Тут була дуже гарна репліка з приводу того, що немов би Схід відрізняється колективізмом, а Захід — атомізмом, індивідуалізмом. Це далеко не так, і мені не треба це обґрунтовувати, тому що в пана Головахи це пролунало. Хоча б гуртки за інтересами говорять про цей психологічний, культурний стереотип.

Що стосується права, то англійське право (до речі, Англія не має конституції) побудовано, виходячи з прецеденту, а не з норми, у той час як конформістська, умовно кажучи, Європа все ж таки спирається на авторитет норми чи закону. І в цьому сенсі я б так не стягував до одного вузла ці, на мій погляд, принципові відмінності відчуття людини стосовно того, що є право.

Тут постійно мовиться про якийсь, кочівницький чи що, метод входження України до Європи. Це дуже показово, позаяк тут не пролунало дефініції й спроби визначити, що є для українців самоідентифікація? Які боки життя, психології, якісь специфічні характеристики, які визначають українця в його самості, в його самоідентифікації? Можливо, тому вихід до Європи як благо для України... Я не думаю, що іспанці так ставлять перед собою питання, хоча шар арабської культури там досить потужний, і стереотип так званої східної культури не дуже придатний.

Михайло Кирсенко:

Входити Україні до Європи чи не входити Україні до Європи — це дуже важке технічно питання, тому що Україна є в Європі. І я не певний, що українці — гірші європейці, ніж боснійці, албанці та інші поважні люди. І присутня тут моя візаві Наталя Яковенко може підтвер-

дити, що з Середньовіччя певна станова структура відповідала Східно-Центральній та Східній Європі нашої частини країни, що навіть османська Україна (третина України була в османській сфері) була не менш європейською, ніж Балкани. І Будапешт був османським містом півтора століть, а Київ ніколи не був. Й індивідуалістичне мислення, конституційне мислення, правове мислення цілком відповідало нормальному рівню мислення (я не торкатимуся високих сфер, я не філософ — одразу зізнаюся) у Польщі, Угорщині та інших прилеглих країнах. Гердерівські ідеї впливали тут не менше, Східно-Центральна Європа з усіма її австро-угорськими, польсько-литовськими, єврейськими, німецькими та іншими речами так само впливала. Серед спадкоємців Австро-Угорщини Західноукраїнська Республіка, хоча й короткий час, посідала те саме місце, що і Чехословаччина та інші країни, — тобто це питання смаку: одні хочуть увійти до Європи, інші хочуть вийти в Європу, а треті хочуть залишитися в Європі. Питання європейського мислення, питання європейської культури — це не питання «до Уралу», який щось там ділить чи не ділить, або, як говорить радіо «Свобода» — «від Ліссабона до Владивостока». Це дуже складне, багатопланове питання: як риби плавають у різних шарах, не торкаючись одна одну, так і люди. У тому ж самому місті Києві одні живуть глибоко у Радянському Союзі, інші... Мої студенти мене звинувачують у ретроградстві; коли я говорю про Східно-Центральну Європу, вони кажуть: «Ми давно у Центральній Європі, а не у Східно-Центральній». Тобто, це дуже складне питання. Добре, що ми ним займаємося, але постановка питання про Україну в цілому... Україна є надто великою. Як Франція (зрозуміло, що Франція — колыска європейської цивілізації, але хто їздив паризьким метро, той бачив, що вона трохи належить і Африці), як Іспанія належить Латинській Америці, а не лише Європі, як Німеччина — і західно-, і центральноєвропейська держава, як Польща належить Центральній та Східно-Центральній Європі, так і Україна — не велика держава, але найбільша серед малих, вона належить більш ніж одному регіону, у всіх відношеннях — у геополітиці, у цивілізації, в історії. Вона належить Середземномор'ю через грецькі, італійські, османські та інші зв'язки (знаменитий костюл з мінаретом у Кам'янці-Подільському), вона належить Східній Європі з частиною Росії, з Москвою, безумовно, але, вибачте, Україну не обходять Курили та Таджикистан.

Мені здається, що ми трохи загально сприйняли запропоновану триаду, і я бажав би розділити зазначені елементи й нагадати про те,

що в кожного з них є історія. Добре відомо, що в античній цивілізації, яка була колискою Європи і яка дала ім'я Європі, праця зовсім не мала жодного пафосу, цим займалися раби, й нова християнська цивілізація прийшла саме з революцією щодо праці. І згаданий «оригінальний гріх», а саме праця у поті чола свого й взагалі інше ставлення до праці, аж до етики праці в Реформації — це зовсім нова тема, яка має свою складну історію.

Що таке пафос праці сьогодні у Західній Європі та в нас? Це дуже проблематичне явище. Мені здається, що та грандіозна праця, яку було пророблено після 45-го року в Європі, це, перш за все, виведення Європи з руїн, це праця перед обличчям війни та жахливих руйнувань, які в Європі було пороблено, і це праця з необхідності, без співів, без лави, а просто приведення цього шматка планети Земля в певний населений простір, й диво нових цілковито стосунків двох країн, що брали участь у війні, а саме Франції та Германії.

Друге, з римським правом теж усе зовсім не так просто, тому що юридичне законодавство Європи жахливо далеко від фундаменту природного права, який ґрунтується на природному законі, на Божому законі тощо. Юридична революція Нового часу теж проводить дуже серйозну ризикуючі спадщини римського права, й криза сучасної філософії права саме й впирається в те, що теперішні юристи-позитивісти чхати хотіли на природне право, яке було, власне кажучи, підґрунтям римського права. Тобто питання в тому, які підвалини легітимності Європи закладаються в її основні, базові документи, про це чудово пишуть юристи з Брюсселя, тому тут теж є проблема. Але, в усякому разі, цілком очевидно, що і цей другий елемент перед обличчям війни, перед обличчям тотального безправ'я отримав дуже високу оцінку, велику силу, й так само, як і праця, він мав величезне значення, не випадково Європа сьогодні, як і раніше, — не політична одиниця, а юридична та економічна, ринкова. Третій же елемент (в класифікації першого доповідача — перший) — християнська антропологія — це як раз, як мені здається, найпроблематичніший елемент сучасної Європи: це певне пусте місце, на сьогодні нічим не заповнене. Висхідні договори, які підписувано, починаючи з Римської угоди, яка, власно кажучи, дала старт ринку Європи, та усі наступні, аж до Махстріту, старанно обходять усі культурні, я вже не кажу конфесійні, теми, і яка антропологія, яке уявлення про людину, яка ідея людини пов'язані з європейським проектом — це величезне питання. Жодної очевидної відповіді, хоча б гіпотетичної, на це питання просто нема. І я думаю, що це питання, — яке, на відміну від попередніх двох, не

вирішується в опозиції до війни, тому що антропологія визначається не світовою війною, а внутрішнім боєм, як казали старі люди, — воно лишається відкритим, і в якомусь сенсі відкритість цього питання, здається, пов'язана з тими реаліями східного кордону Європи, який ставить питання антропології найрадикальнішим чином, тому що тут відбулася антропологічна катастрофа, позаяк тут ці питання отримали найбільше загострення, вони не зводяться до внутрішніх депресій, які переживають багато з наших друзів із Західної Європи, а стосуються соціуму, а не просто індивідуальних біографій. І мені здається, що з перегляду цих елементів, з реформи кожного з цих елементів, яка продовжується на наших очах, було б добре поновити перший виток, який задав нашій дискусії Вадим Леонтійович Скуратівський.

Леонід Фінберг:

Я б хотів би перед тим як надати заключне слово нашим першим доповідачам, попросити Олександра Потехіна навести ті дані, які є у Ваших публікаціях із зовнішньополітичних орієнтацій еліт та населення України.

Олександр Потехін:

Якщо говорити про еліту — з елітою все ясно: 70% еліти — однозначно за західну орієнтацію, аж до такого провокаційного запитання, яке ми звичайно ставимо: «Чи виступаєте Ви за вступ до НАТО сьогодні?», — дуже високий відсоток. Тобто, еліта — однозначно прозахідна, еліта не бачить нічого цікавого на Сході (ну, умовно, в Росії), я маю на увазі політичну еліту, тих людей, які управляють цією країною прямо чи опосередковано.

Найпарадоксальніша річ тут відбувається з представниками фінансово-промислових українсько-російських груп, тобто ті люди, які прямо заробляють гроші на існуванні цих конгломератів чи на спекуляції нафтою разом, — вони усі прозахідні. Тобто гроші вони роблять на збереженому рівні кооперації з Росією, але душею, а, якщо б це було можливим, і тілом, — вони усі там, в Європі. Тобто справжнє життя — там. Ось коли ми намагалися знайти сили в українському суспільстві, які могли б стати основою для відновлення спершу російсько-українського союзу чи там російсько-білорусько-українського тощо, — окрім лівих, окрім тих сил, які дивляться назад у Радянський Союз, — таких сил в українській політичній еліті сьогодні нема. І тому, вочевидь, і перспективи тут нема. Інша справа,

звичайно, що, коли ми дивимося на цю еліту — вона хоче жити на Заході, але вона не бажає дотримуватися західних норм, я не буду казати про високі чи глибокі шари свідомості, а про елементарну повагу до закону. Звичайно, ця еліта не виявляє зацікавлення до закону. Більше того, найсумніше в цій еліті — це те, що вона все одно є елітою не приватно-підприємницькою, а приватно-підприємницько-державною. Основою є формула «гроші там, де влада», тобто є «влада, під якою лежать гроші». А «гроші без влади неможливі». Єдиним шляхом збагачення, перетворення на буржуазію є дотичність до політичної влади.

Це що стосується еліт та їхньої орієнтації. Звичайно, сказати, що адекватно у політичні рішення втілюватимуться ось такі прозахідні настрої — це було б неправильно. Тому що, звичайно, він може бути західняком, душею він там, гроші він також хотів би вивезти та тримати там. Ну, а життя змушує підтримувати ті, досить недосконалі, форми відкритого та тіньового співробітництва зі Сходом.

Стосовно населення. Звичайно, населення України, як і в інших основних питаннях усвідомлення власного становища, так і у зовнішньополітичних орієнтаціях, є амбівалентним наполовину. Тобто половина населення України взагалі не знає, в якій країні воно хотіло б жити, половина населення України для себе напрямку не обрало. А решта обрали вже у пропорції, про яку я казав: 30% — назад до союзу слов'янських народів, 20% — вперед на Захід. Я, звичайно, дещо спрощую, але при цьому узагальнюю, я говорю не про результати одного дослідження, а це масив, який накопичувався десь останніх 3 роки. Розрив, суперечність між елітами та населенням у зовнішньополітичній орієнтації очевидні.

Восени минулого року я робив прогноз про те, що зовнішньополітичні орієнтації партій не будуть суттєвим питанням на виборах — і я, чесно кажучи, цим дуже пишаюся. Ще десь листопад-грудень показували, що населення реагуватиме на те, яким чином партії зуть за кучмовим зразком назад до Росії чи вперед до Європи тощо. В результаті вибори показали, що зовнішньополітичні орієнтації кандидатів не мали якогось суттєвого значення в електоральній поведінці. Ну, самі такі речі, які просто шокують, — це те, що в Криму проросійські партії зіграли дуже слабо. Й навіть якщо говорити про комуністів, які перемогли, — вони перемогли цілковито не під гаслами «До союзу з Росією» тощо. Усі ці питання відійшли на другий план. Мій прогноз на наступні президентські вибори — питання зовнішньополітичної орієнтації вдруге розіграти не вдасться, будь-який серйоз-

ний кандидат, який захоче на чомусь виграти вибори, він має забути про це, дати загальну якусь річ, яка не відштовхує ані тих, ані інших, але загалом говорити про шляхи чи якусь визначену зовнішньополітичну орієнтацію... Ну, відомо ж, Кучма виграв кінець-кінцем на одному: «Назад до Росії — й усі проблеми вирішимо». Привабливість Росії продовжуватиме падати до майбутньої осені. Цю карту розіграти вдруге нікому не вдасться. Ліві, якщо розіграватимуть, вони на цьому не наберуть очків, вони отримують ті самі 30%, які мають зараз.

Володимир Кулик:

Я хотів би повторити те, що Ви сказали, але дещо інакше розставити акценти. Нам навряд чи доведеться задовольнитися тим, що на наступних виборах зовнішньополітичні питання не матимуть значення. Те, що відпадає один із факторів поляризації, — це добре. Але те, що еліти змушені у певному сенсі ховати від мас свою зовнішньополітичну європейськість, європейську орієнтацію, — це фактор насправді радше негативний. Тобто, прагнучи у своїх ідеальних мотиваціях Європи і в той же час втілюючи в своїй реальній діяльності саму справжню Азію, вони створюють той розрив між собою та масами, який врешті-решт змусить їх рахуватися з азійськістю мас. Щоб не створив цей «новий росіянин» у межах свого Садового кільця та декількох колець у великих російських мегаполісах, криза повернула їх обличчям до того, що є їхній народ — й навіть Єльцин виглядає слабо, а дрібні вожді — тим більш. Не вирішуючи ніяк структурних проблем європеїзації, не вирішуючи ніяк проблем, кінець-кінцем, просто підвищення рівня життя, й тим більше, про що ми говорили, «правовізації» українських еліт, тобто поставлення всіх цих прагнень на рейки закону, еліти накопичують негативний потенціал, який потім розплутуватиме уся країна у вигляді якоїсь макрокризи на кшталт російської. Ось це не дозволяє, на жаль, нам радіти.

Леонід Фінберг:

Я зараз надаю цей мікрофон для того, аби наші доповідачі відповіли на запитання, що пролунали, й виступили із заключним, завершальним словом.

Вадим Скуратівський:

Пані та панове, я дуже вдячний за всі ваші зауваження, особливо колезі з російсько-українського інституту, тому що він цілковито-

то правий: я працював виключно з метафорою. І, чесно кажучи, одна з них в мене весь час "на слуху": «О Европе тоскую, о древней моей...» (в перекладі Антокольського із «П'яного корабля» Рембо). Справа в тому, що ось ці всі «ancien...» — вони мені й нецікаві, й мені треба було викласти, ну, зрозуміло, в межах відпущеного часу, тільки метафорично — іншого виходу немає.

Але вслід за тим: професор Федотова читала в якомусь московському інституті лекцію про розвиток, а студент з Беніну загадково посміхається, слухаючи її. Вона каже: «Чому Ви посміхаєтеся, студент з Беніну?». Він каже: «А ми у Беніні вирішили не розвиватися». Так ось, якщо ми вже вирішили розвиватися, то, без жодного сумніву, нам ці європейські позиції цілковито згодяться; звичайно, будь-який із них, пане Сігов, можна проблематизувати. Скажімо, французький адмірал, командувач, розмовляє з Хо-ші-мін. І поганою є ситуація дядечки Хо. І Хо-ші-мін каже йому: «Пане адмірале, Ви ж все-таки християнин». А той відповідає йому: «Давайте будемо говорити про діло». Тим не менш, наступне ставлення Франції до В'єтнаму розгортається, перепрошую, вже у площині християнської антропології.

Услід за тим, що стосується римського права, — я не знаю, є це право чи нема, але я знаю, що в Женеві прийнято право дерева, а в Данії офіцер ветеринарної поліції може зайти до дому будь-якого песика й спитати його — як до нього ставляться господарі? Розумієте, це — найшляхетніші абсурди того, що зветься римським правом. Воно ж є таким чином! Вслід за тим, що стосується пафосу праці. Ну, різне відбувалося в Європі. Я пам'ятаю, що в університетській київській бібліотеці, в залі для аспірантів, у томику молодого Маркса є така фраза: «Якщо поліційне присилування до праці зникає, так від праці тікають, як від чуми». А нижче, синім олівцем якийсь аспірантик написав: «Правильно пише, старий», — про двадцятичотирилітнього Маркса. Але цей пафос, поза усяким сумнівом, є. І я, чесно кажучи, в контексті сучасної історії альтернатив цим самим основам не бачу, тому що далі — темрява. І ця сама темрява розгортається, десь починаючи від Бенгальської катастрофи 1971-го, й далі через всі ці індокитайські жахіття й знов повертається на якісь ділянки світу, десь вже поруч із нами, досить подивитися на слов'яно-молдовський конфлікт початку 90-х, в кількох сотнях кілометрів від нас. Тому я вважаю, що стратегічно я правий.

Жорж Ніва:

Мені було дуже цікаво прослухати усі ці дебати. Між іншим, я пропоную соціологам проводити всі ці опитування й серед всієї Європи, коли збираються інтелектуали і говорять про Європу, — який відсоток цих дебатів вони присвячують своїй країні? Думаю, що цей відсоток буде змінюватися від однієї країни до іншої. Тим не менш завжди, коли ми говоримо про Європу, ми ще більше говоримо про себе. Тут є одна особливість, як і в Росії, що, коли говорять про Європу, відчувається, що це — інша частина, що ми тут — не Європа, для багатьох це промовисто.

Я думаю, що пафос праці — це певне розрізнення між Західною та Східною Європою. Я не швейцарець, у Швейцарії прийнято казати: «Це чисто, в порядку». Справу зроблено, коли вона «чиста», — чи то тротуар асфальтований, або докторська дисертація, або що завгодно. Славісту, навіть дуже звиклому до України чи Росії, дуже важко уникнути якогось маленького роздуму: «А чому не полагодили це вікно?»

Щодо асоціативних засад, я наведу приклад. Мені здається, що це дуже вірно, що Європа — це мережа найскладніших асоціацій, й особливо у релігійній сфері. Коли я розмовляю з людьми тут, то дуже часто дивуюся, що навіть віруюча людина говорить про церкву як про щось зовнішнє, незалежне від неї. Питаєш її: «А як ти береш участь у церковному житті?» Бере участь, буває у церкві, але не активно, нема поняття, що коли я належу, хочу належати до цієї церкви, значить, я відповідаю за неї, я член її. Жан Беву написав книгу (він професор релігієзнавства), що протестантизм більше не потрібний на Заході й особливо у Франції, бо він перемиг. Тому що католицизм став протестантським. Це, звичайно, може тільки радувати прихильників екуменізму та католиків-інтегривів, їх порівняно мало. І загалом він правий, тому що асоціативний принцип проникає зараз глибоко у життя католицької церкви у такій країні, як Франція. І тут є, мабуть, відмінність від Західної Європи. Тому це Костянтин Сігов казав, що ми йдемо у пошуках єдності економічної та стилю життя. Ось тут я не згодний. Я думаю, що Європа, як вона будується на Заході, — вона не йде до єдності стилю, вона, навпаки, йде до різноманітності та до насолоди від різноманітності. І це нас відрізняє від Сполучених Штатів. І це моя відповідь на Ваше запитання стосовно Європи. Коли ми говоримо «Європа», я як француз ніколи не думаю про Америку, це не включає Америку. Тут я часто помічаю, що Європа, Захід, Америка — це одне й те саме, це єврокомфорт, єврожиття...

Якщо є Європа у новому політичному сенсі, то це для того, щоб відгородитися від Америки, вберегти нашу різноманітність від Америки. Всіляко, на мій погляд, Європа намагається це зробити. І Запад — це не Європа сьогодні на арені. Європа потрібна саме для того, щоб захиститися від глобалізації, від глобальної економіки. Щодо побудови стіни проти біженців — це, на жаль, так. Але це наша вічна проблема. В нас вже й так досить багато біженців. У моєму селі є щонайменше п'ять турецьких родин, які живуть все ж таки окремо, тому що досить важко інтегрувати ці родини, хоча вони не створюють жодного безладу, дотримуються усіх законів, і з ними нема проблем, окрім однієї — вони не стануть французами. А в принципі Французька Республіка чекає від біженців та емігрантів, щоб вони стали французами за культурою, і ця держава вимагає, аби іслам на території Франції став французьким ісламом. Не за стилем, але ввійшов до цієї республіки як партнер для діалогу. А досі іслам не хоче цього діалогу. Й постійно повертається проблема, щоб були представники французького ісламу, їх не знайти, тому що великий муфтії паризької мечеті не може бути цим представником — в нього надто багато лютих суперників.

І мені здається, ми не повинні забувати ще про одне: і до однієї Європи Україна та інші країни мають обов'язково увійти, навіть коли вони ще не ввійшли до різних систем економіки, — це педагогічна Європа. Тут дійсно розвивається мережа — і це вже факт. Європеїзація, об'єднання чи нормалізація деяких наших правил життя — це вже факт. Наші студенти вже можуть мандрувати вільно по Європі, — і це багатообіцяючий наявний факт. Мені здається, що ось цей крок — інтеграція до педагогічної Європи, — він реальний, він можливий. Якщо б я робив пропозиції політичним діячам, я б запропонував почати з цього.

З російської переклав Віталій Пономарьов